

בצד ימין נראה סהרון ובצד שמאל כוכב (ואולי שמש?). הכתובת: מסביב משמאל למטה ΓABHNWN (= של אנשי גבע) ותאריך ההוצאה: $\text{HOC} = 278$ למניין גבע, כלומר שנת 217/18 לסה"נ.

ראה: רוזנברגר 1, מס' 20.

מתקופת שלטונו של אלגבלוס (218 – 222 לסה"נ)

44. דופונדיוס; המשקל: 10.9 – 11.2 גרם; הקוטר: 22.3 – 26.2 מ"מ.
פני המטבע: דיוקנו של אלגבלוס מופנה לימין, עטור זר עלי דפנה ולבוש שיריון ופלודמנטום. הכתובת: מסביב משמאל למטה $\text{M AVP ANTΩNINOC CEB}$ (= [אימפרטור קיסר] מרקוס אוריליוס אנטונינוס אוגוסטוס).

צדו השני: בתוך זר עלים קשור למטה עומד מן, אל הירח, בדמות חייל פריגי. האל חובש לראשו מצנפת פריגית, נשען בידו הימנית על רומח ומחזיק בידו השמאלית חרב ומגן. בשטח למעלה בצד ימין נראה סהרון ובצד שמאל כוכב (ואולי שמש?). הכתובת: מסביב משמאל למטה ΓABHNWN (= של אנשי גבע) ותאריך ההוצאה: $\text{HOC} = 279$ למניין גבע, כלומר שנת 218-19 לסה"נ. (בעותק מגידו יש שילוב של התאריך עם CII (= סוריה פלשתינה)).

ראה: אגורה 1, מס' 140; רוזנברגר 1, מס' 21.

הערות והבהרות

הדגמים המופיעים על מטבע מס' 1 הם ראש אתיני-שור. די סאוסי מתאר מטבע (מס' 43 בקטלוג שלנו) כדלקמן: ראש קרקלה (ללא כתובת)/ברדלס ΓABHNWN . הוא אינו מזכיר את תאריך ההוצאה. מטבע מסוג זה לא נתגלה שנית. עקב זהות הדגמים, היינו ראש אדם/חיה, דומה שלפנינו למעשה עותק נוסף של מטבע מס' 1 שלנו.

בימי אספסיאנוס הוצאו בגבע מטבעות רק בשם בניו טיטוס (מס' 4, 5 ו-9) ודומיטיאנוס (מס' 6, 10), ובימי ספטימיוס סוורוס רק בשם אשתו יוליה דומנה (מס' 41) ואולי גם בשם בנו קרקלה (מס' 42). שליש מן המטבעות שאנו מכירים מגבע (15 מתוך

(45) מוקדשים לבני משפחת הקיסר — נשי הקיסרים ובניהם (מס' 4 — 7, 9, 10, 12, 17, 21, 24, 28, 29, 34, 41 — 43). נשי קיסרים הופיעו גם על מטבעותיהן של ערים אחרות בארץ-ישראל, אבל פרט למטבע מצידון לא הוצאו באזורנו מטבעות בשמן של דומיטיה אשת דומיטיאנוס (מס' 12, 17) ושל פלוטינה אשת טריאנוס (מס' 21).

שני מטבעות, מס' 41 מתקופת ספטימיוס סוורוס ומס' 42 מתקופת שלטונו של קרקלה, הועתקו כאן מחיבורו של די סאנסי והם מעוררים בעיות. הזיהויים שהציעו החוקרים במאה הקודמת אינם אמינים בכל מקרה ואם מטבע מס' 43 אינו זהה עם מטבע מס' 1 כמוצע לעיל, עדיין יש קושי בתיארוך, שכן אפשר שמדובר בהוצאה מתקופת שלטונו של ספטימיוס סוורוס — בדומה למטבע מס' 41 שהוצא בשם יוליה דומנה, אשת ספטימיוס סוורוס, אבל גם הוצאה מתקופת שלטונו של קרקלה עצמו (211–217 לסה"נ).

תופעה בולטת היא הוספת המלים "קלאודיה-פיליפי" לשם העיר גבע, במטבעות 2 — 6, 8, 9, 11 — 13, 17, 20 — 22, 24. מטבעות אלה הוטבעו בין השנים 50–49 — 17–116 לסה"נ, היינו במשך 67 שנים בלבד מתוך תקופת טביעה כוללת שנמשכה 255 שנה — משנת 36/37 ועד שנת 218/19 לסה"נ.

לכאורה אפשר לטעון, שהמטבעות בעלי הכתובת המלאה "של אנשי גבע הקלאודיו-פיליפית" הוטבעו בגבע אחת ואילו היתר, הנושאים את הכתובת "של אנשי גבע" בלבד ובלי התוספת, הוטבעו בגבע אחרת. לדעתי, כל המטבעות הוצאו באותה גבע, ויהיה מקומה אשר יהיה, והמכנה המשותף לשתי הקבוצות הוא תאריכי ההוצאה, השייכים כולם ללא יוצא מן הכלל למניין הפומפיאני המאוחר, שתחילתו שנת 60/61 לפנה"ס.

עניין זיהוי העיר גבע שטבעה את המטבעות הנדונים כאן עדיין אינו חד-משמעי. אנו יודעים, שהיו קיימים מספר יישובים בשם זה. יוסף בן מתתיהו מזכיר שלושה, הירונימוס מביא שם אחד, ואילו וילנאי (אנציקלופדיה לידיעת ארץ-ישראל) מזכיר שבעה יישובים בשם גבע.

ריבוי היישובים בעלי השם גבע הצריך גם ציון גיאוגרפי לצורך זיהויים. כך מתלווה התוספת "סוריה-פלשתינה" אל שם העיר גבע על מטבעותיה מימי אלגבלוס (מס' 44). וראה גם להלן בסעיף המוקדש לכתובות.

בתוך המכלול העשיר של הממצא הנומיסמטי המבוקר שנתגלה בשנים האחרונות באזור משמר העמק, גבעת עוז ומגידו נמצא מספר לא מבוטל של מטבעות גבע. ממצא זה, וממצא נוסף שנתגלה בתל אבו שושה, משקולת הנושאת את שם העיר גבע, מאפשרים לזהות במידת מה לפחות של סבירות תל זה עם אחת הערים בשם גבע הנזכרות במקורות. ואלה מספרי המטבעות ברשימתנו שנמצאו בכל אחד משלושת המקומות שהזכרנו: בגבעת עוז נמצאו המטבעות שמספריהם 2, 15, 25 (שני פריטים), 29, 32 (תשעה פריטים), 36 (ארבעה פריטים), 43, 44.

במגידו נמצאו המטבעות שמספריהם 33, 44, 45.

במשמר העמק נמצאו המטבעות שמספריהם 11, 20, 21, 24, 26, 32 (שני פריטים), 36, 39, 43 (שני פריטים), 44.

עריכי המטבעות

כל מטבעות גבע הם מארד. תקן המטבע של העיר מתואם עם תקן המטבע בשאר ערי ארץ-ישראל. בספרי על מטבעות בוסטרה קבעתי נורמות לעריכי מטבעות הערים כדלקמן:

הקוטר במ"מ	המשקל בגרמים	העריך
29	17.5	סטרציוס
26	13.0	דופונדיוס
23	9.5	אס
22	6.5	1½ סמים
19	5.0	סמים
15	3.0	קוודרנס
12	1.5	½ קוודרנס

בקביעת העריכים למטבעות הערים יש להתחשב באי־דיוקים הרבים הן במשקל והן בקוטר שלעיתים עלולים אף להיות במקצת חופפים בעריכים השונים בינם לבין עצמם.

עריכי מטבעות גבע בהתאם לתקופת הוצאתם

שם השליט	סטרציוס	דופונדיוס	אס	1½ סמים	סמים	קוודרנס	½ קוודרנס
טביעה אוטונומית						1	
קלאודיוס				2		3	
אספסיאנוס			8, 5	10, 9	6	7	
דומיטיאנוס			11	12		13, 14, 18	15
טריאנוס			20	21			19
אדריאנוס	27, 26		30, 22	23	24, 28, 29	25	
אנטונינוס פיוס			32, 31				
מרכוס אוריליוס			33	34			
קומודוס		40, 38	36	35, 37	39		
מקרינוס				43			
אלגבלוס		44					

המספרים בטבלה הם מספרי המטבעות בקטלוג שלנו. מאחר שחלק מן המטבעות בקטלוג הועתקו מן הספרות המקצועית, ובה לא תמיד הוזכרו משקלם ומידותיהם, לא ניתן היה לקבוע עריכי מטבעות — במיוחד לגבי הנפקות מימי ספטימיוס סוורוס וקרקלה. מן הטבלה מסתבר, שגבע טבעה למעשה את כל עריכי המטבעות, אבל כמקובל גם העריכים בהנפקות של ערים אחרות לא מופיעה סדרה מלאה של כל בוזמנית. רובם הגדול של המטבעות הם בעלי העריכים אס, 1½ סמים, סמים וקוודרנס; דבר זה נכון בייחוד לגבי המטבעות מימי אספסיאנוס עד אדריאנוס. כמו־כן ניכרת נטייה ברורה להנפקת עריכים גדולים יותר החל מימי אנטונינוס פיוס ובמיוחד בימי קומודוס, שבתקופתו הונפקה סדרת עריכים מדופונדיוס עד סמים.

תאריכי ההוצאה של מטבעות גבע

רוב מטבעות העיר גבע נושאים עליהם תאריכי הוצאה שתחילת מניינם בשנת 60-61 לפנה"ס. מניין זה יש לכנות בשם "המניין הפומפיאני המאוחר" והוא קושר את העיר למאורעות שחוללה ההתערבות הרומית בארץ-ישראל בימי פלישת פומפיוס; מצד שני אין קשר ישיר בינו ובין הקמת ברית עשר הערים, הדקפוליס, שתחילת מניינה בשנת 64/63 לפנה"ס.

ההוכחה שאכן המטבעות משתייכים למניין הפומפיאני המאוחר מצויה בתאריכי ההוצאה של מטבעות אלה:

$$\begin{aligned} \text{אדריאנוס} &= 177 = 116/17 \text{ לסה"נ} \\ \text{דיאדומניאנוס} &= 278 = 217/18 \text{ לסה"נ} \\ \text{אלגבלוס} &= 279 = 218/19 \text{ לסה"נ} \end{aligned}$$

אילו היתה גבע משתמשת במניין הפומפיאני הרגיל, שתחילתו בשנת 64/63 לסה"נ, היה עלינו להקדים את חישוב תאריכי ההוצאה בשנתיים, כלומר לשנים שבהן טרם עלו הקיסרים הללו לשלטון. כך היינו צריכים להקדים את תקופת שלטונו של אדריאנוס (117 – 138) לשנת 115/14, של מקרינוס (דיאדומניאנוס, בנו) (217 – 218) לשנת 216/15 ושל אלגבלוס (218 – 222) לשנת 217/16 לסה"נ.

התאריכים $PNB = 152$ למניין גבע (כלומר שנת 82/83 לסה"נ) ו- $\Gamma NP = 153$ למניין גבע $= 122/123$ לסה"נ ידועים לי רק ממאמרו של י' משורר, שאינו מפרט. קיים ספק אם די סאוסי קרא נכון את תאריך ההוצאה ו- $\Gamma NP = 153$ למניין גבע $= 92/93$ לסה"נ על מטבע מס' 17 ברשימה שלנו (דומיטיה), שכן דומיטיאנוס קיסר התגרש ממנה כבר עשר שנים לפני כן, בשנת 83 לסה"נ. מן המטבעות ידועים התאריכים האלה:

לפי מניין גבע	היא שנת	מס' המטבע בקטלוג שלנו
$KE = 25$	37/36 לפנה"ס	1
$IP = 110$	49/50 לסה"נ	2, 3
$P\Lambda\Gamma = 133$	72/73	4
$P\Lambda S = 136$ (א)	75/76	5, 6, 7
$P\Lambda Z = 137$	76/77	8, 9, 10
$PMB = 142$	81/82	11, 12, 13, 15
$PMS = 146$	85/86	16
$PNB = 152$	91/92	ראה משורר (ביבליוגרפיה)
$PN\Gamma = 153$	92/93	17
$ENP = 155$	94/95	18
$OP = 170$	109/110	19
$AOP = 171$	110/111	20, 21
$ZOP = 177$	116/117	22, 23, 24, 25
$A\Pi P = 181$	120/121	26

מס' המטבע בקטלוג שלנו	היא שנת	לפי מניין גבע
ראה משורר (ביבליוגרפיה)	122/123	183 = ΓΠΡ (ב)
27	128/129	189 = ΘΠΡ
28	129/130	190 = ΠΔ
29	133/134	194 = ΠΔ
31	150/151	211 = ΑΙC
32	156/157	217 = ΖΙC
33	165/166	226 = CΚS
35	180/181	241 = ΑΜC
37, 36	184/185	245 = ΕΜC (ג)
39, 38	185/186	246 = SΜC
40	186/187	247 = ΖΜC
43	217/218	278 = ΗΟC
44	218/219	279 = ΘΟC

רשימה זו מראה את הטווח המקסימלי של טביעת מטבעות העיר גבע משנת 36-37 לפנה"ס ועד לשנת 218/219 לסה"נ שעליו מעיד החומר הנומיסמטי המצוי בידינו, טווח של 255 שנה. תאריך ההוצאה של המטבע הראשון (מס' 1) מתאים לשנת 37/36 לפנה"ס. זו השנה שבה עלה הורדוס לשלטון ואפשר שגבע, בין שכבר נכללה אז בממלכתו ובין שטרם נכללה בה, טבעה מטבע "אוטונומי" – אולי כדי להפגין את עצמאותה. בין שנה זו ובין שנת 49/50 לסה"נ, שבה חודשה הטביעה מימי קלאודיוס, יש פער של יותר מ-85 שנים שבהן לא טבעה העיר מטבעות משלה. תקופה זו היא תקופת שלטונם של הורדוס, בנו ארכילאוס, הנציבים הרומיים והמלך אגריפס הראשון, שמת בשנת 44 לסה"נ. דומה, שבכל התקופה הארוכה הזאת היתה העיר נתונה לסירוגין תחת שלטון ממלכתי הרודיאני ותחת שלטון האדמיניסטרציה הרומית. נראה אפוא, שאחרי מותו של אגריפס הראשון, בשנת 44 לסה"נ, שוב זכתה גבע במעמד עצמאי של פוליס בתמיכתו של קלאודיוס. דבר זה מוצא את ביטוי הראשון בהוצאת המטבעות של שנת 49/50 לסה"נ ובהוספת השם "קלאודיה".

תאריכי ההוצאה המופיעים על המטבעות משקפים התמדה מבוקרת בהנפקתם בתקופת האימפריה הרומית. הצטברות מה של תאריכי הוצאה בימי הקיסרים (א) אספסיאנוס (3 תאריכים), (ב) אדריאנוס (5 תאריכים) ו-(ג) קומודוס (4 תאריכים) מעידה על טביעה אינטנסיבית יותר בימי שלטונם.

מספר המטבע בקטלוג שלנו	הכתובות
19	ΓΑ
34, 15	ΓΑΒ
30, 7	ΓΑΒΗ
43-35, 33-31, 29, 27-25, 16, 10, 1	ΓΑΒΗΝΩΝ
44	ΓΑΒΗΝΩΝ CΠ
24, 22-20, 17, 13-11, 9, 8, 6-2	ΚΛΑΥΔΙΕΩΝ ΦΙΛΙΠΠΗΝΩΝ ΓΑΒΗΝΩΝ

על מטבעות שונים אנו מוצאים, בעיקר בשל קוטרם הקטן, רק את האותיות הראשונות של שם העיר, כגון: ΓΑ, ΓΑΒ, או את שם העיר בלבד: ΓΑΒΗ. על מטבע מס' 1, שהוא הנפקה אוטונומית של העיר ושהוצא בראשית שלטונו של

הורדוס (37/36 לפנה"ס), אנו קוראים את הכתובת הקצרה: ΓΑΒΗΝΩΝ (= של אנשי גבע), נוסח כתובת החוזר ומופיע על מטבעות העיר החל מימי אדריאנוס. מעמד העיר כפוליס משתקף בכתובות מטבעותיה אשר מתייחסות אל הרשות שהנפיקה אותם, היינו רשות העיר ("של אנשי גבע"), שהיה לה מבנה של פוליס כמקובל, עם אסיפת עם שנציגיה היו את הגוף האדמיניסטרטיבי שניהל את העיר. לכן גם במטבעות שלה, כמו בכתובות שעל מטבעות ערים רבות אחרות, הופיע הנוסח המקובל "של אנשי גבע וכו'".

על מטבעות גבע שמימי קלאודיוס ועד ראשית ימי אדריאנוס (49 – 117 לסה"נ) אנו קוראים: ΚΛΑΥΔΙΕΩΝ ΦΙΛΙΠΠΗΝΩΝ ΓΑΒΗΝΩΝ היינו "של אנשי גבע הקלאודיו-פיליפית".

נראה אפוא, שאחרי מותו של מלך אגריפס הראשון בשנת 44 לסה"נ זכתה גבע שוב למעמד עצמאי כפוליס ושקלאודיוס העניק לעיר זכויות שונות וביניהן גם את הזכות לשאת את תוספת השם "הקלאודית", המבטאת מעין חסות הקיסר על העיר, דבר המוצא את ביטוי הראשון בהוצאת המטבעות (מס' 2, 3) של שנת 49/50 לסה"נ, אשר בהם מופיעה התוספת "הקלאודית", שדומה לה ניתנה על-פי העדות הנומיסמטית גם לעכו-פתולמאס ולטבריה. ואולי יש משמעות של מדיניות רומית אזורית לעובדה, ששלוש הערים האלה נמצאות בצפונה של הארץ.

לעומת זאת נותרת בגדר תעלומה התוספת "הפיליפית", שעד כה לא נמצא לה הסבר שיניח את הדעת. לאיזה פיליפוס מתייחס שם זה? בגלל האנלוגיה של השם קיסרי פיליפי, היא פניאס, שם הידוע לנו מן המקורות הנוצריים, ביקשו חוקרים אחדים לאתר את גבע בשטח שלטונו של פיליפוס הטטרך, בנו של הורדוס, ששלט בגולן, בבשן ובטרכון; השערה זו לא נתקבלה בסופו של דבר על דעת החוקרים. אך אולי זכתה גבע במעין אפוטרופסות של פיליפוס זה, על אף העובדה שהעיר לא נכללה בתחום שלטונו.

נ' שחף הציע לפרק את קבוצת האותיות ΦΙΛΙΠ ולתת להם את המשמעות הזאת: ΚΛΑΥΔΙ (ο πόλις) ΦΙΛ (ος σεβαστων) Ι (ππέων) πόλις ΓΑΒΗΝΩΝ או ΚΛΑΥΔΙ (ο πόλις) ΦΙΛ (ος σεβαστων) Ι (ππέων) πόλις ΓΑΒΗΝΩΝ. אך לאור הכתובת המלאה שעל-גבי מטבע מס' 2 (ΚΛΑΥΔΙΕΩΝ ΦΙΛΙΠΠΗΝΩΝ Γ(αβηνων)) לא ניתן לקבל את הצעתו.

פתרון אחר, אולי המתקבל ביותר על הדעת, הציע ג'ונס (A.H.M., Jones, *Cities in the Eastern Roman Provinces*, Oxford (1934), p. 259), לפיה תוספת השם "הפיליפית" קשורה למרקיוס פיליפוס, מושל הפרובינקיה סוריה הרומית בשנים 60 – 61 לפנה"ס, היינו בימי פומפיוס. מכאן, שהתחלת מניינה של גבע אולי שלא במקרה בשנת 60/61 לפנה"ס, שנה החופפת את שנות כהונתו של פיליפוס זה כמושל הפרובינקיה סוריה ושהוא ככל הנראה זה שהעניק לגבע לראשונה מעמד של פוליס.

לכך יש מקבילות בשתי ערי הדקפוליס: ניסה-סקיתופוליס, שנבנתה מחדש בידי אולוס גביניוס (יוספוס, קדמ' יד, 5, 13) וקנת, שאף אותה יסד ובנה מחדש גביניוס כאשר היה מושל סוריה בין השנים 55 – 57 לפנה"ס; בשתיהן נזכר גביניוס כתוספת שם על כמה מן המטבעות שטבעו. אולם, בה בשעה שניסה-סקיתופוליס טבעה מטבע המזכיר את גביניוס ככל הנראה עוד בשעה שהיה מושל סוריה או בסמוך לתקופה זו, מזכירה אותו העיר קנת רק 250 שנה מאוחר יותר, בימי קומודוס קיסר. יש כאן מקום להזכיר, שתחילת מניינן של שתי ערי דקפוליס אלה הוא המניין הפומפיאני, שתחילתו בשנת 63/64 לפנה"ס והוא אינו קשור לתקופת כהונתו של גביניוס כמושל סוריה.

להלן תיאור המטבעות האלה:

א. ניסה-סקיתופוליס.

סמיס; משקל: 4.58 — 4.00 גרם; הקוטר: 18 — 19 מ"מ.
פני המטבע: דיוקנו של גביניוס המופנה לימין.
הכתובת: בשטח, בצד שמאל ΓAB (= גביניוס)
צדו השני: ניקי פוסעת לשמאל ומושיטה זר לפנים.
הכתובת: מסביב, מימין למעלה ΓABEINWN NVC (= של אנשי ניסה הגבינית).
ראה: מישה רשף, "מטבע בלתי ידוע של גביניוס שהוטבע בעיר ניסה-סקיתופוליס",
עלון החברה הנומיסמטית לישראל, 5/1, עמ' 7 — 8; י' משורר, מטבעות ערי ארץ-ישראל
ועבר הירדן בתקופה הרומית, ירושלים 1984, מס' 103.

לעומת זאת טעו החוקרים של המאה הי"ט בזיהוי. (ראה: D. Sestini, *Descrizione d'alcune medaglie greche del museo Fontana*, p. 57, tab. IX, Fig. 12; T E. Mionnet, *Description de médailles antiques grecques et romaines*, Paris 1808—1837, Vol. VIII, supplement, p. 220, No. 12; F. de Saulcy, *Numismatique de la Terre Sainte*, Paris 1874, p. 340 ("autonome"); A. Spikerman, *Cafarnao*, Vol. III, *Le monete della città*, Jerusalem 1975, p. 23, No. 120). הם ביקשו לראות בכתובת ΓAB וכו' התייחסות לעיר גבע ולא לגביניוס, שאת דיוקנו זיהה ססטיני בראש אפולון בשעה שמיונט ודי סאוסי העתיקו את תיאוריהם זה מזה ללא בדיקה נוספת.

ב. קנת. אס; משקל: 10.55 גרם; הקוטר: 23 — 25 מ"מ.

פני המטבע: דיוקנו של קומודוס מופנה לימין, עטור זר עלי-דפנה, עבדקן, ללא לבוש.
הכתובת: מסביב, משמאל למטה AVT KM ANT KOM (= אימפרטור קיסר מרקוס אנטונינוס קומודוס)

צדו השני: דיוניסוס עומד פונה לחזית, ראשו מופנה לשמאל, לבוש עד למותניים, נשען בידו הימנית על טירסוס ונוסך מתוך כד יין על פנטרה היושבת בצד שמאל למטה.
הכתובות: ΓABEIN KANAΘ (= קנת הגבינית); בשטח מימין למעלה תאריך ההוצאה: ΓNC = 253 למניין קנת = 190/191 לסה"נ.

נוסף לזה הוציאה קנת בימי קומודוס (180 — 192 לסה"נ) 1 ½ סמיס (ראש זיאוס), וקוודונס (ראש פלס אתיני) ללא תאריכי הוצאה עם הכתובות האלה: ΓAB KANAΘ, A. Spijkerman, *The Coins of ΓABI KANAΘ, ΓABIN KANAΘA the Decapolis and the Provincia Arabia*, Jerusalem 1978, pp. 92—95, Nos 6—10 and No. 13: (Elagabalus)

בשנתו הראשונה של אדריאנוס (117 לסה"נ) עדיין הוצאו מטבעות בעלי הכתובת ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΓΑΒΗΝΩΝ. דומה, שעוד באותה שנה הוחלט להסיר את התוספת ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ משם העיר ומאז ועד סוף הטביעה בימי אלגבלוס אנו מוצאים על המטבעות את השם ΓΑΒΗ בלבד בתשניות שונות.

במטבע האחרון שהנפיקה העיר בימי אלגבלוס שולב תאריך ההוצאה עם התוספת CP, היינו C(νριας) Π(αλαίστινης) = סוריה (פלשתינה). בתוספת זו אנו נתקלים גם בכתובות שעל-גבי מטבעות ערים אחרות בארץ-ישראל, כגון ניאפוליס, סיבסטי וקיסרי.

בכל המקרים האמורים מדובר בשמות שכיחים של ערים המופיעים גם באזורים אחרים של האימפריה הרומית ושחשוב היה לציין בהם את ההשתייכות הגיאוגרפית. ואולי יש בכך משום רמז לקיומה של לפחות עוד עיר בשם גבע, שאינה נמצאת בתחום הפרובינקיה "סוריה-פלשתינה", הוא שמה החדש של הפרובינקיה יודיאה אחרי מלחמת בר-כוכבא.

טיפוסי הדמויות שעל-גבי מטבעות גבע

הדמויות השכיחות ביותר על-גבי מטבעות העיר גבע הן: 1. טיכי, אלת העיר; 2. מן, אל הירח; 3. ניקי, אלת הניצחון.

טיכי, אלת העיר, מופיעה על מטבעות העיר גבע בארבע צורות:

א. בצורה המסורתית, שהיא הצורה המקובלת של תיאור טיכי ברוב מטבעות הערים, היינו האלה מתוארת כשהיא עומדת מופנית לחזית, אך ראשה מופנה לשמאל ועליו כתר חומת העיר. האלה מחזיקה בידה השמאלית קרן שפע ונשענת בידה הימנית על שרביט ארוך שקצהו העליון דמוי צלב.

ב. בצורת טיכי האמזונית, שבה האלה עומדת כשהיא פונה לשמאל ורגלה השמאלית מונחת על חפץ בלתי מזוהה (אולי אל נהר). האלה נשענת בידה השמאלית על שרביט ארוך ומחזיקה בידה הימנית פסל של ראש הקיסר. היא לבושה כותונת קצרה. זוהי הצורה המקובלת של טיכי האמזונית והיא באה להדגיש בדרך האליגוריה את נאמנותה של העיר לקיסר. אנו מכירים תיאור זה של טיכי גם ממטבעותיהן של איליה קפיטולינה, דיוספוליס, טבריה, מדבה, סיבסטי וקיסרי.

ג. ראש טיכי עטורת כתבר חומת העיר אף הוא תיאור שכיח על מטבעות הערים.

ד. לפעמים מתוארת טיכי מטיפוס א' כשהיא עומדת בתוך מקדש בעל ארבעה עמודים וגמלון דמוי קשת ובעל קשת סורית. מקדש אחר, גם הוא בעל ארבעה עמודים, אך עם גמלון משולש, מתואר על-גבי שני טיפוסים מטבעות (מס' 14 ומס' 15) בערכים של קוודרנס ו- $\frac{1}{2}$ קוודרנס מתקופת שלטונו של דומיטיאנוס. מאחר שעל-גבי המטבע מס' 14 מופיע גם ראש טיכי עטורת כתר חומה, יש מקום לקשור מקדש זה לטיכי. הגמלון המשולש היה מקובל בארכיטקטורה של המקדשים בעיקר עד ראשית המאה הב' לסה"נ, כאשר הוחלפו הגמלונים המשולשים ברוב המקדשים בגמלון בעל הקשת הסורית.

אל הירח מן מוצאו מאסיה הקטנה, בייחוד מפריגיה, אך גם באזורים אחרים בה, כגון לידיה, גלטיה ופיסידיה. הוא היה אל שמימי ואל השאול כאחד. הוא נכלל גם בפנתיאון הרומי ושם נקרא כמובן "לונוס", אולם עיקר פולחנו נשאר באסיה הקטנה שעל מטבעות עריה הוא מתואר לעתים, כגון בניסה, פיסידיה (עומד), באולבסה, פיסידיה (כפרש) ובגלטיה (עומד במקדשו). על מטבעות גבע הוא מתואר כשהוא עומד פונה לחזית, לבוש כותונת קצרה, על ראשו מצנפת פריגית והוא נשען בימינו על רומח ומחזיק בידו השמאלית חרב ומגן. בשטח למעלה בצד ימין נראה על-פי רוב סהרון ובצד שמאל כוכב (ואולי שמש?). תיאור זה דומה למדי לתיאורי האל מן שאנו מכירים מאסיה הקטנה, אלא שבהם אין לידו סהרון וכוכב, אלא סהרון מבצבץ מעורפו (ראה איור 45). הופעת דמות האל מן, אל הירח, בתיאורו המסורתי כשהוא חובש מצנפת פריגית עשוי לרמוז על מקורם האתני (הפריגי) של חלק ניכר מתושבי גבע. אין כל ספק שאנשים אלה הביאו עמם את תרבותם, פולחנם והרגליהם. יש לציין גם, שהמצנפת המיוחדת הזאת היתה לסמלם האתני

תיאור האל מן בתבליט משנת 172 לסה"נ
נמצא באסיה הקטנה

45

תיאור האל מן על מטבע
העיר ניסה, לידיה. המאה הג' לפה"נ

של הפריגים. כמו-כן יש להצביע על כך, שעל מטבעות אחדים מופיעים תיאורים נוספים הקשורים ללא ספק לפולחנו של אל הירח מן, כגון ראש האל שעל מטבע מס' 18 והסהרון המופיע לבדו על-גבי מטבע מס' 19. באזורנו הוא מופיע רק על עוד מטבע אחד מן העיר חשבון שבעבר-הירדן מתקופתו של אלגבלוס (ראה: Spijkerman, *The Coins of the Decapolis and the Provincia Arabia*, Jerusalem 1978, pp. 124—125, No. 4). אשר לאלת הניצחון ניקי — עד תקופת אדריאנוס מתוארת ניקי, אלת הניצחון, כשהיא צועדת לכיוון שמאל, כנפיה פרושות לעתים ובידה הימנית המושטת היא מחזיקה זר ניצחון. על המטבעות שהוצאו בימי טריאנוס מופיע לראשונה על כתפה השמאלית כן-שלל. לא ברור אם היתה כוונה מפורשת לציין איזה ניצחון מוגדר של טריאנוס, כי תאריך ההוצאה של המטבע הוא שנת 171 למניין גבע, כלומר שנת 110/11 לסה"נ, שדווקא בה לא נחל טריאנוס ניצחונות מרשימים במיוחד שראוי היה להנציחם. אשר לשאר הדמויות — על מטבעות אחדים מופיעה דמות של גבר עירום העומד כשפניו מופנים לחזית והוא נשען בימינו על שרביט ארוך ומעילו תלוי על זרועו השמאלית. תיאור זה מופיע על מטבעות מתקופת שלטונם של אספסיאנוס, דומיטיאנוס, טריאנוס ואדריאנוס. זהות האל המתואר אינה ברורה.

כמו-כן לא ברור מי היא האשה העומדת המופיעה על מטבע מס' 25; אולי לפנינו תיאור של טיכי אמזונית, למרות שהדמות הזאת אינה מחזיקה בידה כמקובל את פסל ראש הקיסר ורגלה אינה עומדת על חפץ בלתי מוגדר. מאידך גיסא, תיאור האשה היושבת המופיע על-גבי מטבע מס' 2, מימי קלאודיוס קיסר, דומה להפליא לתיאורה של ליוויה, אשת אוגוסטוס, בדמות פאקס, אלת השלום, שעל הדינרים של טיבריוס (ראה מטינגלי, *BMC I*, p. 124, No. 30) ולדמות ליוויה האלוהית המופיעה על-גבי דופונדיוס של קלאודיוס (ראה שם, בעמ' 195, מס' 224).

ראש פלס אתיני ודמות השור המופיעים על המטבע הקדום ביותר של גבע (מס' 1) מזכירים את הדמויות המופיעות על מטבעותיה של יפו מאתיים שנה מאוחר יותר. האם היה בגבע פולחן לפלס אתיני?

התיאורים האחרים שהבאנו ברשימת המטבעות, כגון ראש פוסידון וראש אפולון, הועתקו כלשונם מחיבורו של די סאנסי וראוי לבחון את תיאוריו בצורה ביקורתית יותר. הוא הדין לגבי הברדלס (ליאופרד) המופיע על מטבע מימי קרקלה (מס' 42); אפשר

שמדובר כאן באותו טיפוס של מטבע אוטונומי שהוזכר לעיל (מס' 1), שעליו מופיעים ראש פלס אתיני בצדו האחד ושור בצדו השני.

קיים דמיון סגנוני רב בין התיאורים של דמות הגבר העירום (על מטבע מס' 4) מתקופת שלטונו של אספסיאנוס ושל טיכ (על מטבע מס' 11) מתקופת דומיטיאנוס המופיעים על מטבעות העיר גבע ובין דגמים דומים על מטבעות העיר דאר. בקטלוג המוזיאון הבריטי, בכרך המוקדש למטבעות פניקיה (בלוח XIV מס' 4 ו-12), מתוארת אמנם עשתורת, אך הדמות דומה להפליא לזו של הגבר העירום שעל מטבע מס' 4 מגבע; גם תיאור האלה טיכ (שם, לוח XIV, מס' 11) דומה בסגנונו לתיאורה על מס' 11 מגבע. מטבעות דאר אלה הוצאו בין השנים 67 – 69 לסה"נ, ואילו המטבעות של גבע הוצאו בין השנים 71 – 82 לסה"נ. ואולי יש בדמיון זה כדי ללמדנו, שרושמות הטביעה (הדפוסים) של המטבעות הנדונים כאן, הן אלה מדאר והן אלה מגבע, הוכנו בידי אותו חורט רושמות.

סיכום

מתוך החומר המובא כאן מסתבר, שטווח זמן הטביעה של מטבעות העיר גבע נמשך משנת 37/36 לפנה"ס ועד שנת 218/219 לסה"נ, היינו תקופה של 255 שנה. רוב המטבעות מסומנים בתאריכי הוצאה לפי המניין הפומפיאני המאוחר (61/60 לפנה"ס). ייתכן, שכל מטבעות העיר היו מתוארכים, אלא שבגלל מצב השתמרותם של אחדים מהם תאריך ההוצאה אינו קריא עוד (על מס' 34, 41).

גבע הוציאה את מטבעותיה במתכונת מטבעות הערים האחרות באיזור ועריכיה מותאמים למערך זה. היא טבעה מטבעות בכל העריכים המקובלים – מססטרציוס ועד ל- $\frac{1}{2}$ קוודרנס.

הכתובות שעל-גבי מטבעות גבע מתחלקות לשתי קבוצות: א. שם העיר בלבד, היינו "של אנשי גבע"; ב. שם העיר עם תוספת, כגון "של אנשי גבע הקלאודיו-פיליפית".

מבחינת טיפוס הדמויות המופיעות על המטבעות לפנינו בעיקר שני נושאים: א. טיכ, אלת העיר; ב. מן, אל הירח. דומה, שהנושא האחרון, אל הירח מו, מסייע לחשוף את זהותם האתנית של רוב-רובם של תושבי גבע; מוצאו של האל הזה מפריגיה ועל כן נראה לנו שיהיה זה סביר לראות בהם יוצאי פריגיה.

החומר הנומיסמטי הרב שנתגלה על-פני השטח באדמות המשקים גבעת עוז, מגידו ומשמר העמק, שנמצא בו מספר גדול של מטבעות גבע שכמותו לא נתגלה באזורים אחרים של הארץ, עשוי להצביע על כך שבסביבה זו אכן היה מקומה של גבע.

הערה: למטבעות מס' 16, 17, 18, 20, 28, 33, 35, 41, 42 חסרים איורים. התיאורים לקוחים מתוך הספרים המפורטים.

הקנקנים מחפירות גבע

אבשלום זמר

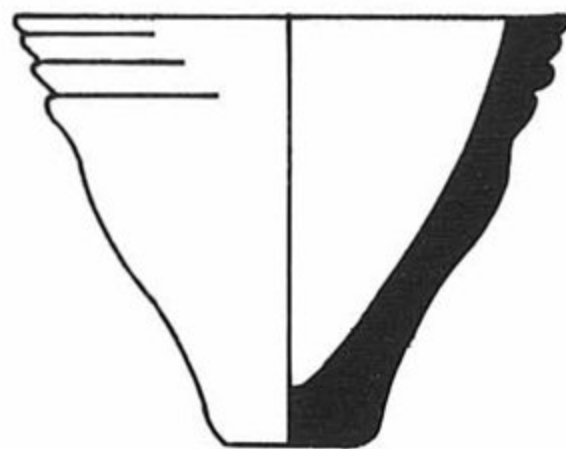
מבוא

מאמר זה מבקש לבחון את ממצא הקנקנים שנתגלה בחפירות גבע (תל אבו שושה). עיבודו של הממצא ותיארוכו כרוכים בקושי, משום שהכלים לא נחשפו בלוקוסים ברורים, שבהם הממצא הנלווה משמש בדרך כלל בתור אמצעי מסייע. בגלל סיבה זו היה עלינו להידרש למחקר טיפולוגי והשוואתי.¹ למרבה המזל התפתח מחקר הקנקנים בעשר השנים האחרונות במידה כזאת שהקנקנים עצמם היו בהדרגה לאלמנט מתארך.

הממצאים

שבר של קנקן אגידה (איור 1). זהו חלק מקנקן בעל גוף גלילי מוארך (דמוי סיגר). קנקנים אלה מאופיינים בשפה זקופה או מעובה. שתי ידיות-אוזן משוכות על כתף הכלי, הבסיס מחודד, קטום ומצולע. הטין חום וגס. הצריפה טובה. על-פי רוב מופיע צילוע מתחת לידית ובסמוך לבסיס, אך דומה שהקנקן הנדון היה מצולע בכל גופו או לפחות גבוה מעל לבסיסו. קנקנים מטיפוס זה, מצולעים בכל גופם, נחשפו בחפירות קליה שבמצרים.

יש לראות בקנקן זה ואריאנט של טיפוס הקנקן דמוי הסיגר שהיה בעל תפוצה רחבה: בארץ-ישראל — עזה,² בית הכנסת בנירים,³ בית הכנסת בארז,⁴ אשדוד,⁵ גזר,⁶ חלץ,⁷ רמת-רחל,⁸ באר-שבע (טרם פורסם), מצד ירוחם (טרם פורסם), אשקלון (טרם פורסם), קיסריה,⁹ שקמונה (טרם פורסם), עכו (נמשה מן הים, טרם פורסם), תל כיסאן,¹⁰ מכמורת (טרופת עם מטען קנקנים מטיפוס זה, טרם פורסמה), פלמחים (נמשו מן הים, טרם פורסמו), נצרת,¹¹ תל תנינים (טרם פורסם),¹² קסרווית שבסיני (טרם פורסם), תורכיה,¹³ בולגריה,¹⁴ רומניה,¹⁵ חצי האי קרים,¹⁶ יוגוסלביה,¹⁷ יוון-קורינת,¹⁸ איטליה,¹⁹ צרפת,²⁰

איור 1

ספרד, ²¹ אנגליה, ²² ותוניסיה. ²³ במצרים תפוצתו רבה. ²⁴ בברזיל, במפרץ גואנברה שלחופו שוכנת ריו דה ז'נרו, נחשפו אלפי שברי קנקנים מטיפוס זה וגם מספר קנקנים שלמים. ²⁵ הקנקנים מן הטיפוס הזה נחשפו במכלולים המתוארכים במאות ד'–ו' לסה"נ. הדוגמה הקדומה ביותר של קנקן זה נמצאה בחלץ. כאן נמצאו הקנקנים המוארכים לצד הקנקנים התפוחים ממשפחת כלים זו ותוארכו למאה הד' לסה"נ. גם בתרסוס (תורכיה) מתוארך טיפוס זה למאה הד' לסה"נ. אבל בעיקר שכיח טיפוס קנקן זה במאות ה'–ו' לסה"נ. בקליה שבמצרים מתוארכים קנקנים מטיפוס זה למאות ד'–ז' לסה"נ. ²⁶ א' אורן ניסה להבחין, בהסתמכו על הממצא מחפירותיו בקסרווית (טרם פורסם), בין טיפוסים קדומים ובין טיפוסים מאוחרים במשפחת קנקנים זו. לפי ההבחנה שלו הקנקנים בעלי השפה המעובה הם הקדומים, כלומר מן המאות ג'–ד' לסה"נ, והקנקנים בעלי השפה הזקופה, שתפסה לדעתו של אורן את מקומה של השפה המעובה, הם המאוחרים, וזמנם המאות ה'–ו' לסה"נ. אלא שאין לסברה זו אחיזה במציאות הארכיאולוגית, שכן קנקנים בעלי שפה מעובה נחשפים גם במכלולים של המאה הו' לסה"נ.

באשדוד נחשף כבשן עם קנקנים מטיפוס זה (טרם פורסם) וייתכן ששם היה אחד ממרכזי הייצור של קנקנים אלה. על סמך בדיקות פטרוגרפיות קבע ג' ריילי, שמקור טיפוס קנקן זה בעזה. ²⁷ לדעתי היו כמה מרכזי ייצור בחוף הדרומי של ארץ-ישראל ובאיזור עזה. בריג'ט ווטייר הגדירה אמפורות זהות, שנחשפו בבית הקברות של סן סורין שבצרפת, כמתייחסות למאות ד'–ה' לסה"נ ושיערה, שנעשה בהן שימוש משני בתור אמפורות לקבורה, בדומה לאמפורות האיברו-פוניות. השערה זו מתעלמת מתפוצתן הרחבה של אמפורות אלה בארץ-ישראל. ²⁸

הקנקנים המוארכים נפקקו במגופות טין; שרידיהן של מגופות אלה נמצאו בקנקנים רבים, על שפיות הקנקנים ובסמוך להן.

הקנקנים המוארכים דמויי הסיגר נחשפו בחלץ כשהם שבורים במתכוון מעל לכתף על מנת להתאימם בשימוש משני לצורכי קבורת תינוקות. אמפורה זהה שנמצאה בקורינת זוהתה כאמפורת קבורה. תפוצת הקנקנים המוארכים רבה ביותר הן בממצאים והן בממצא החפירות היבשתיות. ממפת תפוצתם עולה, שהם היו נפוצים בכל אגן הים התיכון המערבי והמזרחי כאחד, אם כי במערב הים התיכון הם שכיחים פחות.

תמונת תפוצה רחבה זו יכולה להעיד על מסחר במוצר איכות שגדרש בשוקי אגן הים התיכון ואף מעבר לו (בריטניה). השאלה היא מהו המוצר שהושם בתוך הקנקנים האלה? נראה, שלמקורם של הקנקנים הללו יש חשיבות רבה בפתרון בעיית תכולתם. אם נכונה ההשערה שמקורם באתרי החוף הדרומי של ארץ-ישראל ואיזור עזה, אזי יש בכך כדי לסייע בפתרון סוגיה זו. איזור עזה היה ידוע בחעשיית שימורי הדגים ברוטב. עובדה זו, בנוסף לשני קנקנים מטיפוס זה שנמצאו בקסרווית עם עצמות דגים, מובילים למסקנה שהקנקנים המוארכים הללו שימשו לאחסנה ולהובלה של שימורי דגים מסוג זה. הדמיון לקנקנים הפוניים דמויי הסיגר, מן המאות ו'–ג' לפנה"ס, ששימשו אף הם להובלת שימורי דגים ברוטב, יש בו כדי לסייע לתמוך בדעתנו שלכך שימשו הקנקנים. יחד עם זאת, אין לשלול את הנחתו של ריילי שהם שימשו לייצוא היין המשובח של עזה. דומה, שסוג אחד של קנקן מאותו אב-טיפוס שימש כלי קיבול ליין שיוצא לכל ארצות אגן הים התיכון וסוג אחר שימש כלי קיבול ואחסנה לשימורי דגים ברוטב.

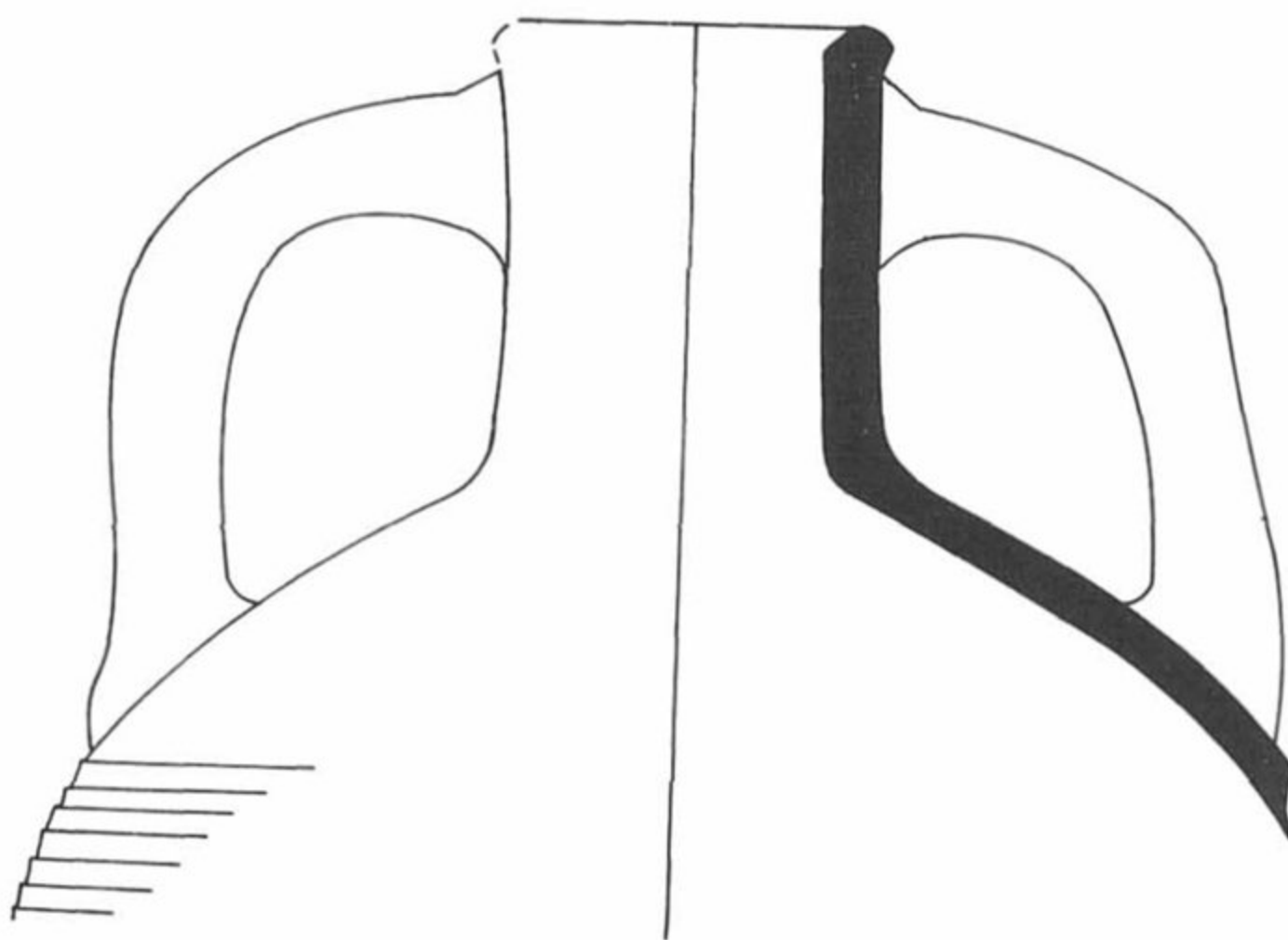
קנקן אגירה. את הקנקן הזה מאפיינים גוף גלילי ובסיס מעוגל שבמרכזו בולטת

גבשושית. השפה מעובה, הצוואר ארוך. מתחת לשפה משוכות אל גוף הכלי שתי ידי-אוזן מוארכות ומרוכסות. גוף הכלים מצולע. הטיין חום גס, הצריפה טובה.

כלי זה נפוץ בארץ-ישראל במקומות אלה: אשקלון (נמשה מן הים),²⁹ דור (נמשה מן הים),³⁰ מעגן מיכאל (נמשה מן הים).³¹ בחופי הארץ נמשו קנקנים נוספים מטיפוס זה.³² מחוץ לארץ-ישראל נפוץ קנקן זה כדלקמן: תורכיה — הטרופת ביאסי אדה,³³ אנטליה ואנדה (נמשה מן הים, טרם פורסמו),³⁴ קפריסין כף אנדריאס (נמשה מן הים),³⁵ קורנוס³⁶ וכף קיטי (נמשה מן הים),³⁷ יוון — האגורה של אתונה,³⁸ רומניה,³⁹ וגם מצרים, שבה טיפוס זה היה שכיח מאוד.⁴⁰ כל זה מוביל למסקנה, שקנקן זה היה שכיח מאוד באגף המזרחי של הים התיכון.

ראשית הופעתו של קנקן זה היתה בסוף המאה ה' לסה"נ, אבל הוא נפוץ בעיקר במאות ו'–ז' לסה"נ. בקליה שבמצרים טיפוס זה מתוארך לשנים 450–550 לסה"נ.⁴¹ בטרופת אנייה שביאסי אדה חלק מן הקנקנים מטיפוס זה נמצאו מדופנים בשרף⁴² ונראה שהם שימשו לאחסנה ולהובלת יין בשלהי התקופה הביזנטית ובראשית התקופה הערבית הקדומה.

לא ידוע מה מקורם של קנקנים אלה. הריכוז הגדול של קנקנים מטיפוס זה בחופי תורכיה מצביע אולי על איזור זה כמקור אפשרי.

איור 2

קנקן אגירה (איור 2). לקנקן זה יש גוף דמוי שק ההולך וצר כלפי בסיסו המעוגל שבמרכזו יש גבשושית. השפה מעובה, הצוואר קצר. שתי ידי-אוזן מאונכות ומרוכסות משוכות מתחת לשפה אל כתף הכלי המעוגלת (לכלי הנדון יש ידית אחת שבורה). גוף הכלי מצולע. הטיין צהבהב גס, הצריפה טובה. תפוצת הכלי: בישראל — ירושלים,⁴³ שקמונה (טרם פורסם). קנקנים נוספים מטיפוס זה נמצאו במקומות אלה: קפריסין — כף אנדריאס (נמשה מן הים)⁴⁴ ופאפוס;⁴⁵ תורכיה — בודרום ואנטליה (נמשו מן הים, טרם

פורסמו),⁴⁶ רומניה,⁴⁷ סיציליה (נמשה מן הים),⁴⁸ צרפת (נמשה מן הים)⁴⁹ וספרד.⁵⁰ אמפורות מטיפוס זה נמצאו גם במצרים,⁵¹ בלבנון, בסוריה ובאנגליה.⁵² טיפוס קנקן זה היה אפוא שכיח בכל אגן הים התיכון — המזרחי והמערבי כאחד.

אשר לזמנו, הן זה שנמצא בחפירות יבשתיות והן שנמשה מן הים מתוארך על-פי המכלול לסוף התקופה הביזנטית, כלומר מאה ו' — ראשית מאה ז' לסה"נ. בקליה שבמצרים מתוארך טיפוס זה למאות ה'–ז' לסה"נ.

בספרד נחשף טיפוס קנקן זה עם חרוטת של מנורת שבעת קנים על גוף הקנקן (טרם פורסם).⁵³ ממצא זה יש בו כדי לחזק את הנחתנו לפיה מקור הקנקן בארץ-ישראל. נראה, שטיפוס קנקן זה שימש לייצוא היין הארץ-ישראלי הן בזכות איכותו והן בזכות קדושת הארץ לקהילות היהודיות בתפוצות. קרוב לוודאי שהקנקן מספרד נועד לשימוש הקהילה היהודית במקום.

קנקן אגירה (איור 3). לקנקן זה גוף דמוי שק ההולך ומתרחב כלפי בסיסו המעוגל. השפה זקופה, הצוואר קצר. ריכוס בבסיס הצוואר. השפה מעובה קמעה והצוואר קעור במרכזו. שתי ידי-אוזן מרוכסות משוכות על כתף הכלי המעוגלת. גוף הכלי מצולע; בחלקו העליון הצילוע שטוח, ואילו במחצית גופו הצילוע גס עד לבסיס. יחד עם קנקן זה נחשף גם המכסה שלו.

הטין חום או שחור גס, כתוצאה מטכניקת הצריפה. הצריפה טובה, מתכתית. תפוצת הקנקן: קומראן,⁵⁴ עלייק,⁵⁵ תל-גורן,⁵⁶ עין אל גדידה (מעיין סמוך לירושלים),⁵⁷ מגן (טרם פורסם), בית שאן,⁵⁸ ראש העין,⁵⁹ חפירות העופל בירושלים,⁶⁰ תל גאמה,⁶¹ לכיש,⁶² תל נצבה,⁶³ מצדה,⁶⁴ יריחו,⁶⁵ בית ירח,⁶⁶ בית עניה,⁶⁷ רמת רחל,⁶⁸ גזר,⁶⁹ נבו,⁷⁰ עמאן,⁷¹ פלה,⁷² אלכורסי,⁷³ שומרון,⁷⁴ נצרת,⁷⁵ בית שערים,⁷⁶ כפר נחום,⁷⁷ חר' חזון,⁷⁸ שקמונה,⁷⁹ רמלה,⁸⁰ תל כיסאן,⁸¹ תל מבורך,⁸² תל ארקה (ליד רשידייה),⁸³ האגורה של אתונה,⁸⁴ איסטריה ברומניה,⁸⁵ מצרים.⁸⁶ טיפוס קנקן זה שכיח מאוד בארץ-ישראל ונדיר מחוצה לה. למעשה, בכל חפירה שבה מופיעה שכבה בת התקופה הביזנטית מופיעים קנקנים מטיפוס זה.

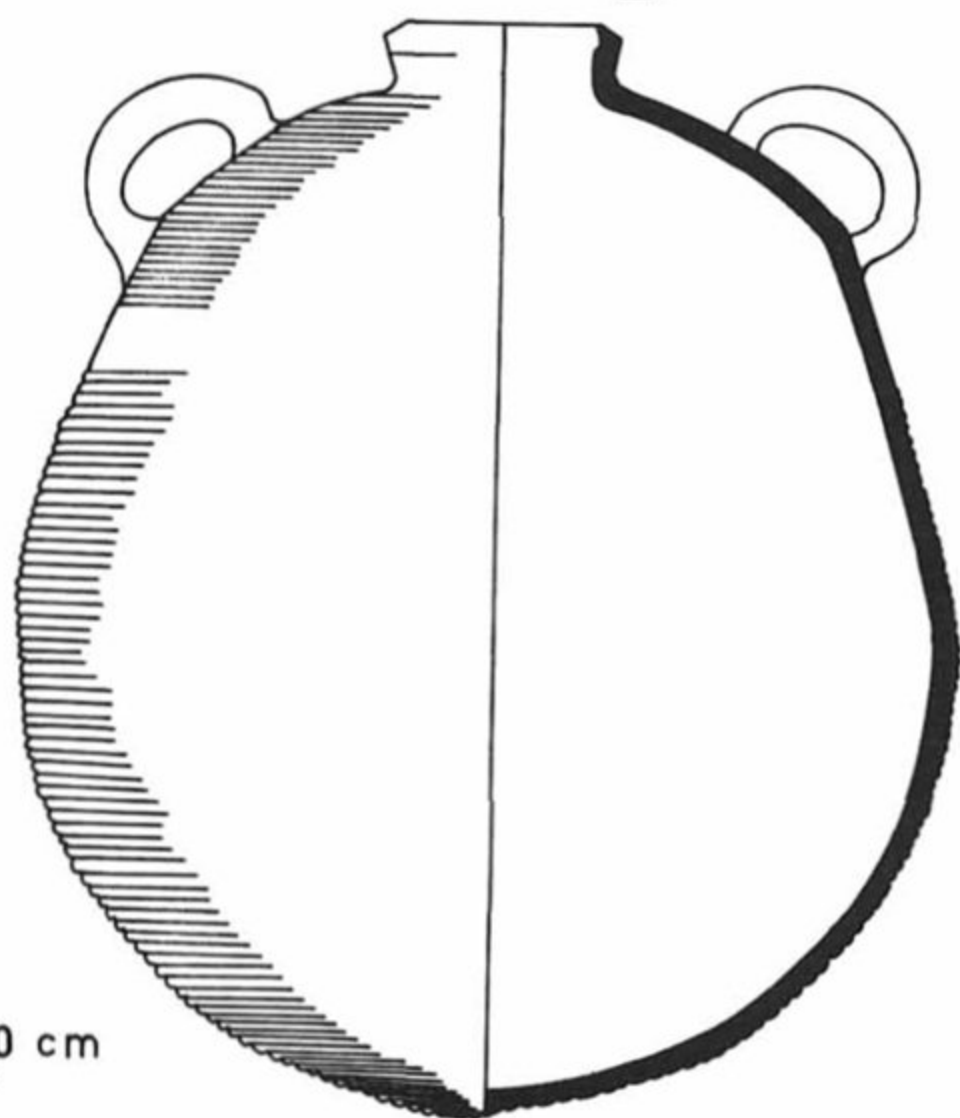
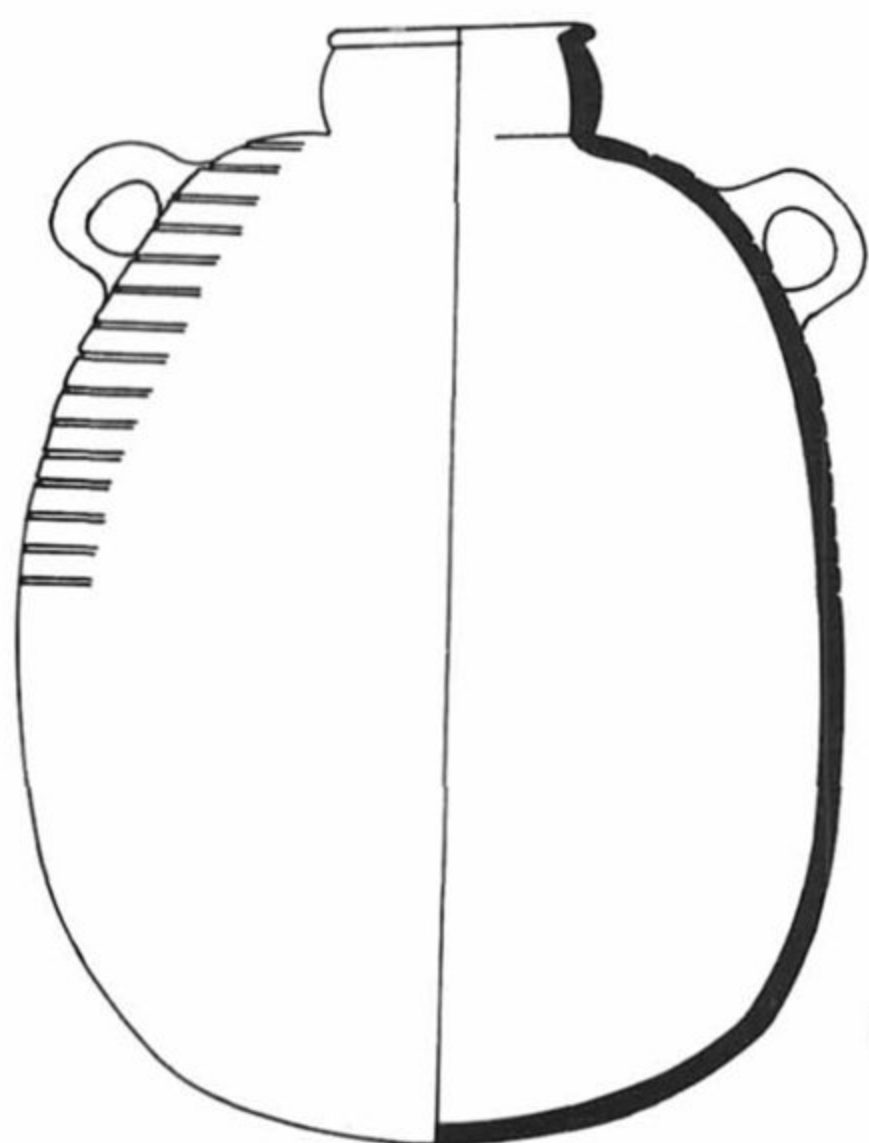
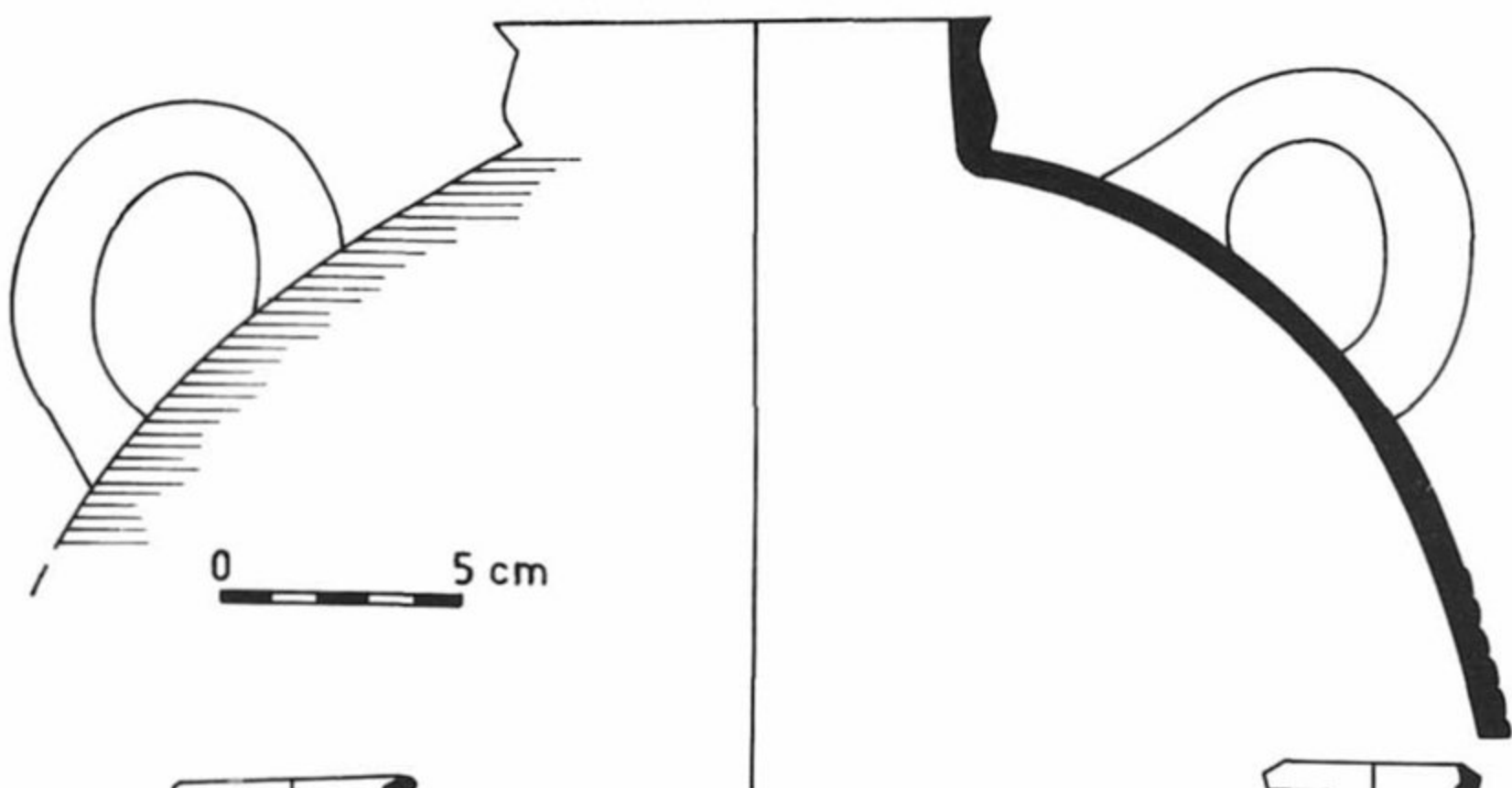
זמנו של הקנקן: המאות ד'–ו' לסה"נ.⁸⁷

לפי חלוקתו של לאפ מופיע האב-טיפוס של קנקנים אלה בחפירות קומראן ועלייק במחצית השנייה של המאה הא' לפנה"ס ובמאה הא' לסה"נ. בתל גורן נמצא טיפוס קדום זה, המתוארך בהקשר של ממצא המטבעות, במאות א' לפנה"ס — ראשית המאה הב' לסה"נ.

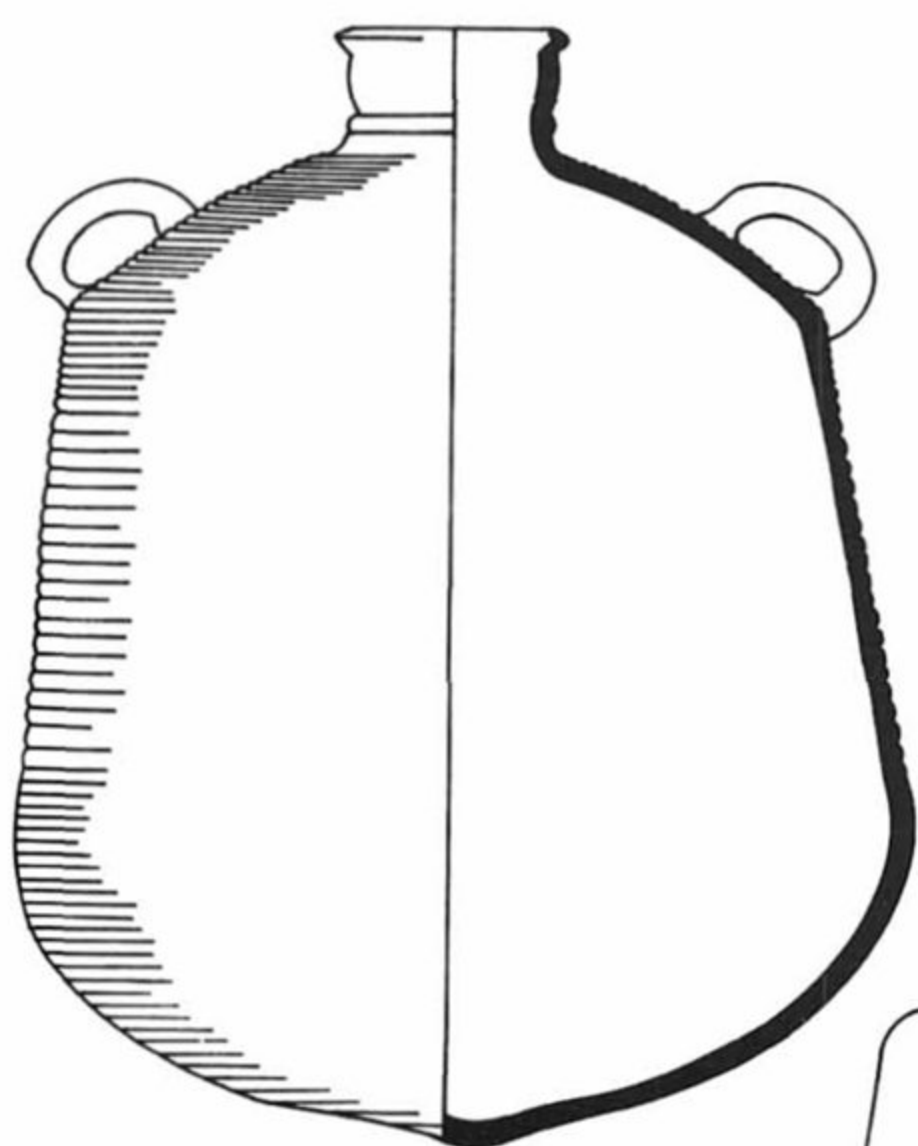
במצדה נחשפו מחסנים ובהם קנקנים מנותצים, המתוארכים למחצית השנייה של המאה הא' לפנה"ס — המאה הא' לסה"נ. בטיפוס הקדום מופיע ריכוס בבסיס הצוואר.

גם בחפירה שנערכה לרגלי תל ראש העין נחשף טיפוס זה והוא תוארך למאות ג'–ד' לסה"נ. בשומרון נחשפו קנקנים מטיפוס זה מן המאה הא' לסה"נ; בשקמונה — מן המאות א'–ב' לסה"נ; בנצרת — מן המאות ב'–ג' לסה"נ; בבית שערים — מן המאה הג' לסה"נ; בכפר נחום — מן המאות ג'–ה' לסה"נ; בחרבת חזון — מן המאות ג'–ה' לסה"נ.

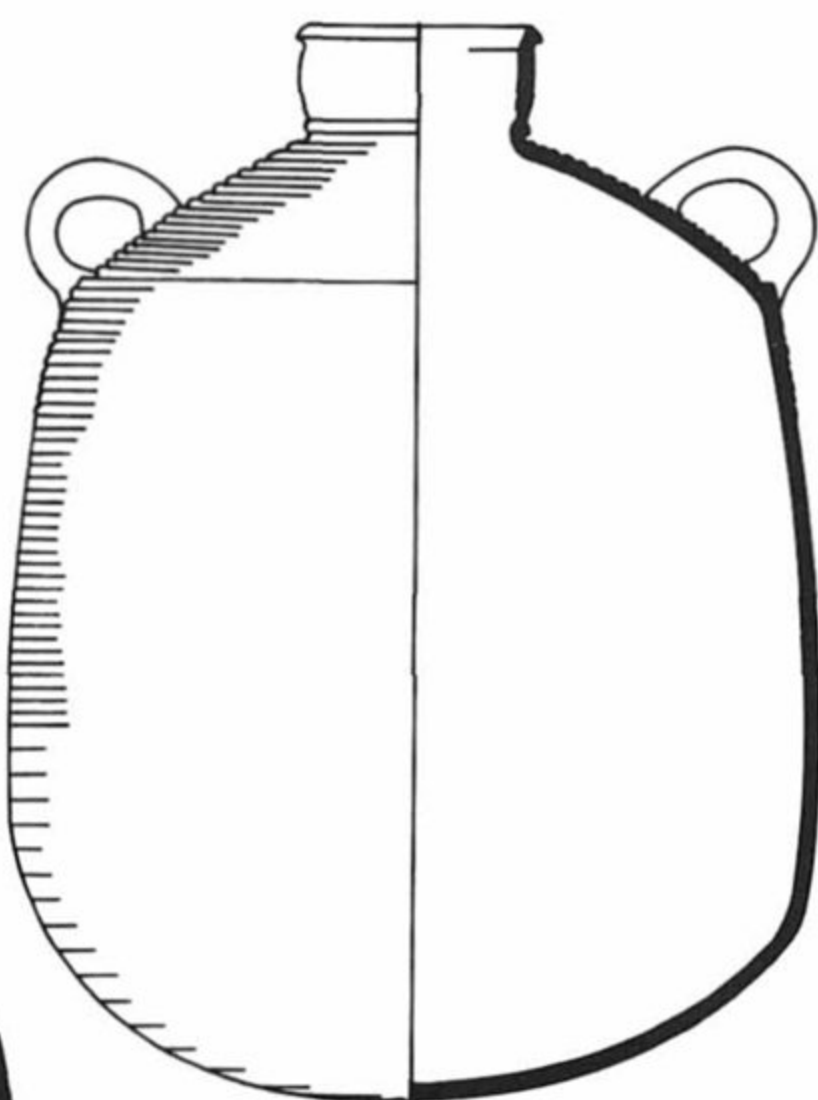
בחפירות האגורה באתונה מתוארך טיפוס זה למחצית המאה הג' לסה"נ. אך במרבית החפירות מתוארך טיפוס קנקן זה למאות ד'–ו' לסה"נ. במאה הו' נמצא קנקן זה בכמויות גדולות. טיפוס קנקן זה ממשיך להתקיים, בשינויים קלים, גם בתקופה הערבית הקדומה,

0 10 cm

0 10 cm

איור 3

במאות ז'–ח' לסה"נ. ברמלה נחשף קנקן מטיפוס זה מן המאה הח' לסה"נ, אלא שבתקופה זו הכתף מזווה יותר ויש ריכוס בולט מתחת לידידות.

תפוצתו הרחבה ושכיחותו הרבה של קנקן זה באתרי ארץ-ישראל דווקא, למעט דוגמאות מעטות שנמצאו מחוץ לגבולות הארץ, אינם מותירים ספק בכך, שמקורו היה בארץ-ישראל.

בנחף שבגליל המערבי נחשפו כבשנים עם שברי קנקנים מטיפוס זה מראשית התקופה הביזנטית. נראה לי שהיו מרכזי ייצור רבים לקנקן זה. תפוצתו בכל חלקי הארץ מאשרת הנחה זו. מתמונת תפוצתו עולה, שקנקן זה שימש להובלה ימית בין נמלי הארץ. שכיחותו הרבה בין הקנקנים הנמשים מן הים מחזקת את סברתנו, שטיפוס זה של קנקן היה הטיפוס העיקרי ששימש לאחסנה ולהובלה ימית בתקופה הביזנטית.

חלק מן הקנקנים מן הטיפוס זה שנמשו מן הים מדופנים בשרף, דבר המעיד על כך שקנקנים אלה הכילו יין. בעין אל ג'דידה נחשף קנקן מן המאה הו' לסה"נ בתוך גת לדריכת ענבים. גם באל כורסי (טרם פורסם) נחשפו קנקנים, שזמנם המאות ו'–ח' לסה"נ, סמוך לגת לדריכת ענבים. ממצאים אלה מחזקים את הנחתנו באשר לתכולת הקנקנים. ראוי לציין, שעד כה לא נמשו מן הים קנקנים מן הטיפוס הקדום, כלומר מן המאות א' לפנה"ס–ב' לסה"נ.

בתל כיסאן נחשפו קנקנים רבים מטיפוס זה. ג' לנדגראף מחלק אותם, על-פי הטיין שלהם, לשתי קבוצות: הקנקנים השחורים והקנקנים האדומים. בדיקה מיקרוסקופית העלתה, שבקנקנים שנעשו מטיין אדום שליט החול הקווארצי, הנעדר כמעט לחלוטין בקנקנים השחורים.

לנדגראף סבור, שהקנקנים בעלי הטיין השחור יוצרו בבית שאן.⁸⁸ ועוד הוא מציין, שלקנקנים ה"אדומים" יש דופן עבה יותר מאשר לקנקנים ה"שחורים" (שם). בתל כיסאן הטיפוס של אמפורות מטיין שחור הוא השליט.

הקנקנים נוצרו בשני שלבים; תחילה יצרו את החלק העליון ורק אחר כך – את החלק התחתון.

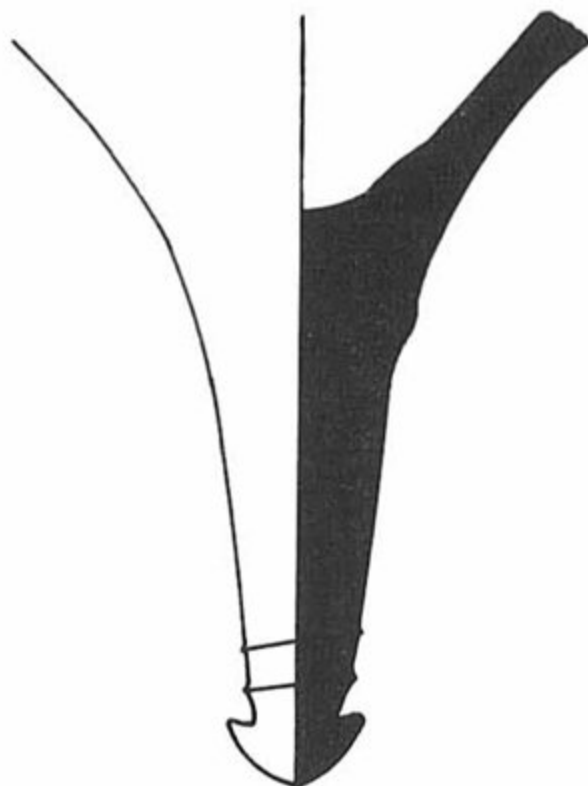
אשר לעיטורים, יש בהם גיוון כלשהו, אך קשת האפשרויות מוגבל למספר קטן למדי של מוטיבים מופשטים: קווים ישרים או גליים מקבילים או קווים החוצים זה את זה. לפעמים העיטור הוא בקווים לולייניים (ספירליים). העיטור מופיע רק על גוף הכלי ולעולם לא על הכתף.

לנדגראף מתארך את האמפורות השחורות, בהקבלה לממצא מקביל, לראשית המאה הה' לסה"נ, אבל הן ממשיכות להתקיים עד המאה הח' לסה"נ. כך מתברר מן המקבילות משבי ציון, נחף, חר' אל כרך, כפר נחום, בית שאן, פלה, תל אבו גורדאן, חר' מפג'ר, יריחו, תולול אבו עלייק, חר' אנ-ניתלה, הר נבו, עמאן וחשבון.⁸⁹ הוא מציע לראות בבית שאן את המרכז לייצור האמפורות האלה, מפני שבית שאן ממוקמת במפגש עמק יזרעאל עם עמק הירדן. לדעתו שימשו הקנקנים הללו כלי קיבול ליין הטוב של בית שאן. נראה שהם שימשו גם להובלת מים.

לדעתי יש לקבל את הנחתו של לנדגראף שהאמפורות השחורות שימשו כלי קיבול ליין ויחד עם זאת יש בה קושי, שכן בקנקנים אלה לא נמצאה שכבת השרף המצויה בדרך כלל בכלים שנועדו להכיל יין. מוזר גם שלא נמצאו מגופות, למרות הכמויות הגדולות של הממצא. ויחד עם זאת, המגופות שנחשפו בגבע פרשים מלמדות, שהפקיקה לא היתה

אטומה ועל כן אפשר שלא היה בכך צורך. מכאן ניתן להעלות את ההשערה, שהקנקנים הללו שימשו בוואריאנטים השונים שלהם, לאחסון תכולה שונה; למשל, הם יכלו לשמש כלי קיבול לשמן, שאינו דורש איטום בשרף ופקיקה טובה במגופות טין.

שבר של בסיס אמפורה. השבר הולך ונעשה צר לעבר בסיסו המחודד והממולא ומסתיים בבסיס כפתור (איור 4). קנקנים מטיפוס זה, כשהם שלמים, יש להם גוף גלילי דמוי דקר. השפה מופשלת, הצוואר מוארך, הכתף משתפלת ומתחברת לגוף הכלי במתינות. שתי ידי-אוזן משוכות על צוואר הכלי (בגלל העדר בסיס שלם הושלם התיאור בעזרת המקבילות).

איור 4

הטין אדום ומפולם. הצריפה טובה, מתכתית, ומחופה בחומר גירני לבן.

קנקן זה צוין כטיפוס 27 בטבלתו של דרסל.⁹⁰

תפוצת הכלי: בארץ-ישראל — שקמונה (טרם פורסם),⁹¹ אשקלון.⁹² מחוץ לארץ-ישראל: קנקנים מטיפוס זה נמשו מן הים בכמויות גדולות ליד חופי תורכיה (טרם פורסם),⁹³ ברומניה,⁹⁴ באתרים שעל חוף הים השחור,⁹⁵ בבולגריה (נמשו מן הים),⁹⁶ ביוגוסלביה (נמשו מן הים),⁹⁷ ביוון, באגורה של אתונה,⁹⁸ בפאפוס שבקפריסין.⁹⁹ באיטליה הם נמצאו באוסטיה,¹⁰⁰ ברוונה¹⁰¹ ובטרופת האנייה מאלבנגה.¹⁰² בצרפת נמשו קנקנים רבים מטיפוס זה וואריאנטים שונים שלו מן הים במקומות אלה: מארס,¹⁰³ סן רפאל,¹⁰⁴ אגוד,¹⁰⁵ הטרופת מכף דראמונט,¹⁰⁶ טרופת נוספת מכף דראמונט.¹⁰⁷ בספרד הם נמצאו באמפוריאס.¹⁰⁸ קנקנים רבים מטיפוס זה נמשו גם בחופי סיציליה,¹⁰⁹ ובתוניסיה, בקרת חדשה.¹¹⁰

טיפוס זה של אמפורה מתוארך בכל האתרים למאות ד'–ו' לסה"נ, אבל הוא שכיח בעיקר במאות ה'–ו' לסה"נ.

אמפורה זו אינה שכיחה בממצא האגן המזרחי של הים התיכון. לעומת זאת היא שכיחה ביותר בממצא האגן המערבי, הן בזה שנמשה מן הים והן בממצא שהועלה בחפירות יבשתיות. בגלל צורתה ו' גרייס מציעה לזהות את האמפורה מן הטיפוס הזה עם הכלים דמויי הדקר (Spatheia) המופיעים בפפירוסים מצריים ולדעתה יש לראות במצרים את מקורם.¹¹¹

לדעתי יש קושי בזיהוי הכלי דמוי הדקר עם אמפורות אלה. שכן בפפירוסים המצריים שבהם מוזכרים כלים אלה נאמר שהם מכילים יין, שמן זיתים, רוטב דגים ודבש¹¹². האמפורות נועדו להכיל רק מצרך אחד.

בין החוקרים יש תמימות דעים באשר להתאמת צורת האמפורה לתכולתה, כלומר צורת האמפורה מעידה, בין השאר, גם על מה שנועדה להכיל בתוכה. משום כך קשה לקבל את זיהוי האמפורה הנדונה עם הכלי דמוי הדקר, שתכולתו לפי הפפירוסים המצריים היתה רב־גונית ולא נועדה להכיל מצרך אחד בלבד.

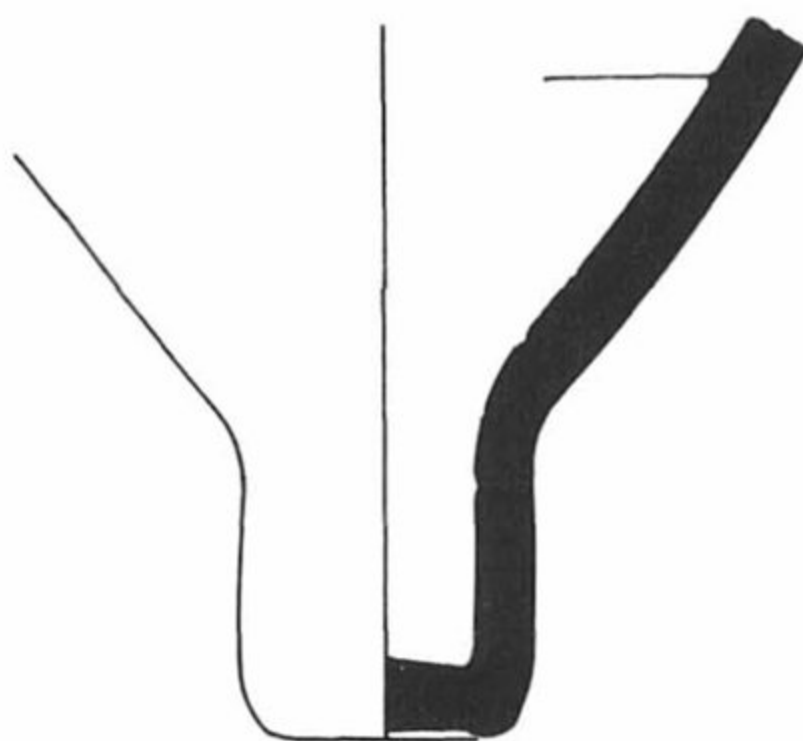
לא מן הנמנע, שהכוונה בכלי דמוי הדקר לקבוצת כלים דמויי דקר, שגם האמפורה הנדונה נכללת בה. אם נניח שהאמפורה הנדונה אכן נמנית עם קבוצת הכלים דמוי הדקר, קשה לראות במצרים את המקור לה מכיוון שמצרים היתה חייבת לייבא כמעט את כל תצרוכתה ביין ושמן מארצות אחרות, אבל לפי תפוצתה של אמפורה זו נראה שמדובר דווקא בייצוא רב של תכולתה.

גילויה של טרופת עם 120 קנקנים מטיפוס זה, המכילים שרף כתולה עיקרית, והמצביעים כנראה על שימוש משני בדרום צרפת¹¹³, יש בה כדי לאשר את הנחתנו שמקור הקנקנים אינו מצרים, שכן במצרים אין שרף ובכל התקופות היא נאלצה ליבא אותו מבחוץ. ק' פאנלה רואה את מקורו בתוניסיה¹¹⁴. גם מן הבחינה הטיפולוגית אמפורה זו קרובה לאמפורות שמקורן בצפון אפריקה.

מכל האמור לעיל סבורני, שממצב המחקר היום מתבקשת המסקנה שיש לראות בצפון אפריקה את מקורו של טיפוס אמפורה זה. בטיפוס זה אנו עדים לתופעה חד־פעמית של הופעת קנקנית הדומה בצורתה לאמפורה הנדונה, אלא שהיא קטנה בממדיה¹¹⁵.

קנקניות מטיפוס זה נמשו מן הים בתורכיה יחד עם אמפורות מן הטיפוס הנדון ובחפירות שקמונה הן נחשפו לצד הקנקנים הגדולים יותר¹¹⁶. בצרפת נמשתה מן הים אמפורה מטיפוס זה כשהיא מלאה גלעיני זיתים¹¹⁷. נראה, שאמפורות אלה שימשו להובלת שמן וזיתים משומרים. הנחה זו מקבלת חיזוק מן העובדה שלא נמצאה בים אמפורה מטיפוס זה כשהיא מדופנת בשרף, דבר שהיה הכרחי אילו נועדה האמפורה להכיל רוטב דגים או יין.

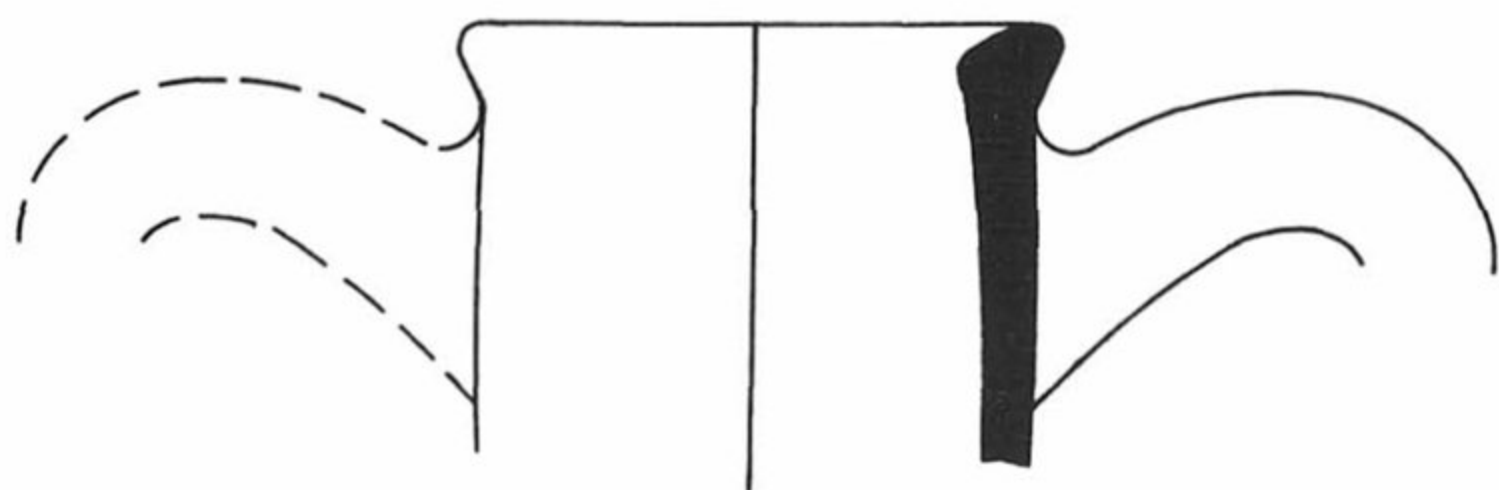
נראה שהקנקניות הקטנות מטיפוס זה הכילו שמן משובח (שמן מלחיצה ראשונה) שנמכר בכמויות קטנות בגלל מחירו הגבוה, או שהן שימשו "קנקן מוביל" במטען, היינו

איור 5

דוגמה מסחרית שנועדה לאפשר לקונה לבדוק את תכולת הקנקנים ולכן היתה להן צורה דומה.

בסיס אמפורה. זהו בסיס גלילי חלול וקטום בקצהו (איור 5). הטיין שלו אדמדם גריסי. האמפורה מחופה בחומר גירני לבן, בדומה לאמפורות שבאיור 4. לפי זמנה ועל-פי מקורה אמפורה זו דומה לאמפורות מטיפוס איור 4. החיפוי הגירני הלבן והטיין הדומה יכולים להעיד על מקור זהה, אבל כדי לקבוע זאת בוודאות יש צורך בבדיקות ארכיאומטריות (Neutron activation).

איור 6

אמפורת יין (איור 6). באמפורה זו חסרים חלק מן הצוואר חלק מן הידיות וגוף הכלי. הגוף צר וארוך ומסתיים בבסיס דמוי בצל. הצוואר ארוך ומסתיים בחריץ מודגש. הכתף מעוגלת, קו כתף מודגש. הבסיס מלא ומחודד. הצוואר הארוך מתחבר במתינות לכתף הקעורה, שהיא כאמור בעלת קו כתף מודגש. מעל לקו הכתף יוצאות שתי ידיות-אוזן כפולות. (על-פי המקבילות נראה קרוב לוודאי שאלה הן ידיות כפולות דמויות קרן). הידיות מאונכות וכפולות.

הטיין צהבהב, מפולם היטב. הצריפה טובה, מתכתית. הדפנות הפנימיות משוחות בחומר איטום שחור (שרף).

תפוצתן של האמפורות.¹¹⁸ האמפורות מטיפוסים אלה שכיחות מאוד בכל אגן הים התיכון — המערבי והמזרחי כאחד. בישראל נמשו מן הים אמפורות מטיפוס זה בעתלית, ואחרות נחשפו ביבשה (טרם פורסמו). הן נמצאו גם בארצות אחרות: תורכיה¹¹⁹ (שם נחשפה אמפורה כזאת ביבשה באיזור הבוספורוס), יוגוסלביה (נמשתה מן הים),¹²⁰ יוון,¹²¹ איטליה,¹²² אוסטריה,¹²³ שווייץ,¹²⁴ גרמניה,¹²⁵ צרפת (שם נמשו אמפורות רבות מטיפוס זה מן הים).¹²⁶ בחפירות יבשתיות נחשפו אמפורות כאלה ביוון (טרם פורסמו), בספרד¹²⁷ ובאנגליה.¹²⁸ ואריאנט קדום של טיפוס אמפורה זו, מן המאה הא' לפנה"ס, נחשף בחוף המזרחי של הודו.¹²⁹

זמנה: סוף המאה הא' לפנה"ס — המאה הא' לסה"נ. דרסל מתארך את ראשיתו של טיפוס זה לשנת 12 לפנה"ס.¹³⁰ בגרמניה תוארך טיפוס זה בחפירות אוברדן והלטון לימי אוגוסטוס, בשנים 27 לפנה"ס — 14 לסה"נ.¹³¹ באוברהאוזן מיוחס טיפוס זה לימי קלאודיוס, בשנים 41–54 לסה"נ, ונירון, בשנים 54–68 לסה"נ. למבוליה מתארך טיפוס זה לתקופת הרפובליקה הרומאית.¹³² פ' זבי מתארך אותו לימי אוגוסטוס.¹³³ לדעת מ' בלטראן, על-פי הממצא מספרד, זמנו באמצע המאה הא' לסה"נ.¹³⁴ ו' גרייס מתארכת טיפוס זה למאה הא' לסה"נ,¹³⁵ וכמוה עושה גם ה' קלנדר.¹³⁶ פ' ג'ונשריי מתארך טיפוס זה

מן הטרופת בדראמונט למאה הא' לסה"נ.¹³⁷ מכאן שיש לתארך את הטיפוס הזה של אמפורות למאה הא' לסה"נ.

בשאלת מקורו של טיפוס אמפורה זה דנו מספר חוקרים. פ' בנואה מגדיר אמפורות אלה כאמפורות גרקו-איטליות, אך הוא נוטה לייחס את מקורן יותר לאי קוס מאשר לרודוס.¹³⁸ פ' ג'ונשריי מגדירן כאמפורות גרקו-איטליות שנעשו במסורת רודית.¹³⁹ א' טשרניה סבור, שמקורן באי קוס.¹⁴⁰ פ' זבי מגדירן כאמפורות אגיאיות.¹⁴¹ גם ו' גרייס מזהה את מקורן באי קוס,¹⁴² ויחד עם זה היא קובעת, שאמפורות זהות חוקו בפומפי וזאת לפי צבע הטיין השחור של האמפורות מטיפוס זה שמפומפי, שאינו דומה לטיין הצהוב והבהיר של האמפורות שמקורן בקוס.

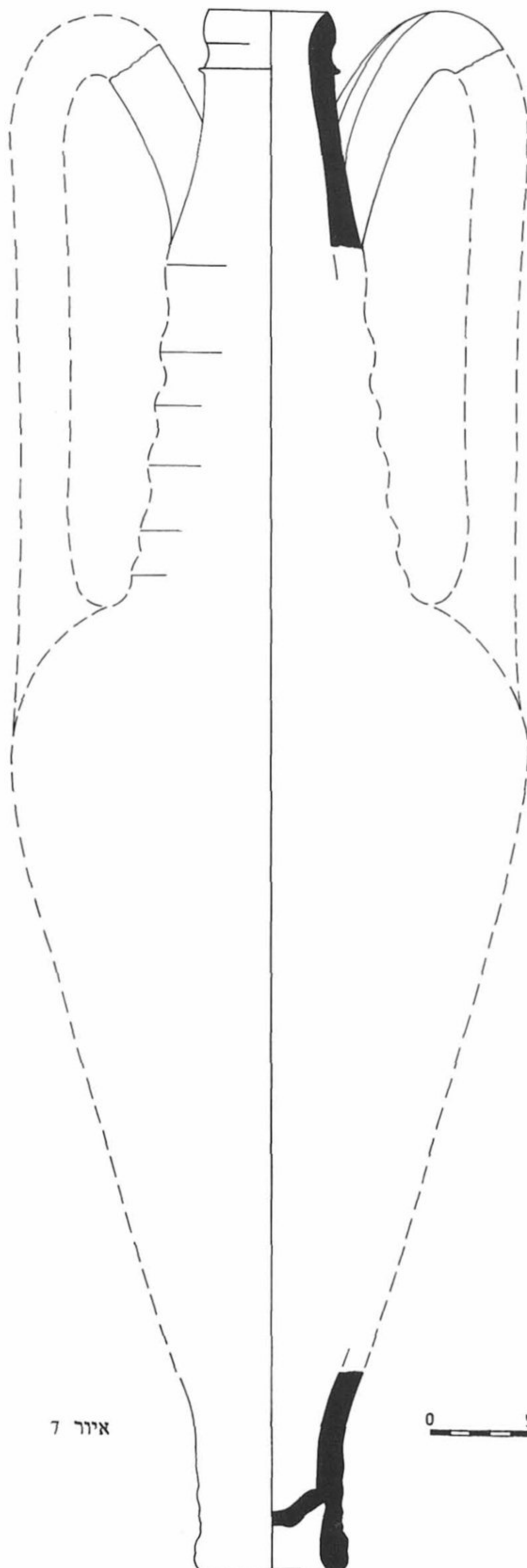
נראה, שצריך להתייחס להנחה זו בזהירות, משום שבתנאי צריפה שונים מתקבלים צבעים שונים גם כאשר הטיין עצמו זהה. כמו-כן אין לקבל את הנחתה של ו' גרייס ללא בדיקות כימיות של החרס. יש לציין, שהידיות דמויות הקרן של אמפורות אלה הטעו חוקרים אחדים לחשוב שמקורן ברודוס. בדיקה מדוקדקת מלמדת, שידיות אלה שונות לחלוטין מן הידיות דמויות הקרן הרודיות. הידיות הרודיות אינן כפולות וצורתן שונה. היין שנוצר על האי קוס היה ידוע באיכותו, אך הוא נמכר במחיר זול ולכן נצרך בכמויות גדולות וקנה לו שווקים בכל אגן הים התיכון — בדומה ליין מרודוס ומקנידוס. האמפורות של האי קוס מטיפוס 4, מן המאה הא' לסה"נ, חוקו במרכזי ייצור שהיו מחוץ לאיים האגיאיים. מרכזים לייצור אמפורות נמצאו בארצות אלה:

איטליה — בפומפי ובאיזור קמפניה. ו' גרייס היתה הראשונה שהצביעה על כך שאמפורות מן האי קוס חוקו קרוב לוודאי באיטליה¹⁴³ (פומפי), אלא שהיא עשתה זאת ללא בדיקות כימיות של מקור הטיין. א' טשרניה ופ' זבי מציינים אף הם שהאמפורות מקוס חוקו בקמפניה (איטליה).¹⁴⁴ מ' בלטרן הצביע על חיקוי אמפורות מטיפוס דרסל 2-4 באיטליה ובספרד.¹⁴⁵ ק' פאנלה ומ' פנו מחלקים את האמפורות מקוס שחוקו בפומפי לטיפוסים ולטיפוסי משנה וגם הם מזכירים את העובדה שנעשו להן חיקויים באיטליה.¹⁴⁶ במונדיגון שבאיטליה נחשף לאחרונה כבשן עם אמפורות מטיפוס זה ובדיקות שערך מ' פיקון הוכיחו את שייכות האמפורות לכבשן (טרם פורסם). בדיקות פטרולוגיות שעשתה ק' פאנלה מלמדות אף הן שהאמפורות האלה הן מייצור מקומי.

ספרד — כאן נחשפו כבשנים עם אמפורות מטיפוס זה (דרסל 2-4) באיזור הטראקנוז, בין אמפוריאס לטראגונה.¹⁴⁷

צרפת — כבשנים עם אמפורות מקוס מטיפוס דרסל 2-4 נחשפו בצרפת בשני מקומות: האחד בוולאו (סמוך לאקס-אן-פרובנס, בערך 30 ק"מ מן החוף), בידי א' טשרניה, זכה לפרסום ראשוני ללא בדיקות כימיות שיאשרו את שייכות האמפורות לכבשן.¹⁴⁸ השני נחשף בידי פ' וידמן בקורניליון, סמוך לנרבורן בחוף הדרום-מערבי של צרפת. שני הכבשנים תוארכו למאה הא' לסה"נ.

קרוב לוודאי, שהקדרים שפעלו באיטליה לא התקשו ביותר בחיקוי האמפורות מקוס, הדומות בצורתן לאמפורות מטיפוס דרסל 1, שמקורן באיטליה (בטרסין נחשף כבשן עם אמפורות מטיפוס זה), משום שהם היו אמונים עוד קודם על ייצור אמפורות מסוג זה (שגופן ישר-דפנות, צווארן ארוך וצורת הידיות שלהן דומה). לפיכך אפשר להניח, שהחיקויים לאמפורות מקוס נעשו לראשונה באיטליה ורק אחר כך בספרד, שבה נמצאו כבשנים של אמפורות מטיפוס דרסל 1 בנוסף לאלה שמטיפוס דרסל 2-4. בצרפת הוחל

איור 7

0 5 cm

בעשיית החיקויים עוד יותר מאוחר, משום ששם לא נמצאו עד כה כבשנים עם אמפורות מטיפוס דרסל 1, אך נמצאו כבשנים עם אמפורות מטיפוס דרסל 2–4.

האמפורות שמקורן באי קוס התפתחו מאמפורות רחבות ודומות לחבית, שרווחו במאות ג'–ב' לפנה"ס, לאמפורות בעלות גוף מוארך וצר בדומה לאמפורה הנדונה. מצוי גם שלב מעבר, מן הצוואר המחובר במתינות לכתף המעוגלת שציין את האמפורות הקדומות, לצוואר היוצר בחיבורו לכתף מעין "מדרגה". הידיות התפתחו מידידות-אוזן מאונכות ומוארכות (הנושאות לעתים טביעות חותם) לידידות דמויות קרן, שהן נוחות הרבה יותר לנשיאה ולאחיזה. למעשה ניתן לראות בידידות אלה שאילה של אלמנט (הידית דמויית הקרן) מאמפורות היין הרודיות. בטרמדלייר נמשו מן הים אמפורות מטיפוס זה ובהן גלעיני תמרים.¹⁴⁹

אמפורת יין (איור 7). לאמפורה זו יש שפה מעובה, ריכוס בבסיס השפה, צוואר הולך ומתעבה כלפי הכתף (החסרה) ושתי ידידות-אוזן המשוכות מצוואר הכלי כלפי מעלה, מעבר לשפה, ומשתפלות לעבר הגוף האגסי. הבסיס הוא בסיס טבעת מוגבה. הטיין אדמדם גריסי; הצריפה טובה.

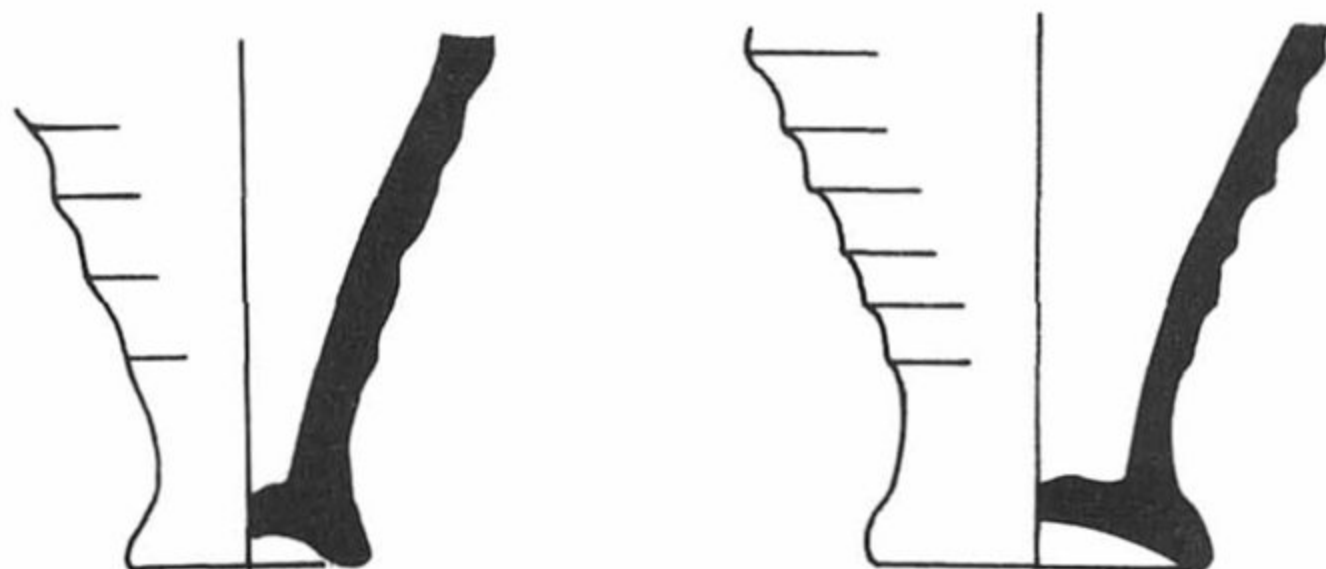
אמפורות דומות לה זכו לתפוצה רחבה, אלא שרבות מהן עדיין לא פורסמו. דוגמאות נמצאו בשקמונה,¹⁵⁰ ובחופי הארץ נמשו מן הים מספר אמפורות מטיפוס זה.¹⁵¹ דוגמאות נוספות נמצאו באגורה של אתונה,¹⁵² בגרש,¹⁵³ בראש העין,¹⁵⁴ בירושלים,¹⁵⁵ וגם בעיראק,¹⁵⁶ באיטליה,¹⁵⁷ בצרפת¹⁵⁸ ובאיזור הבוספורוס.¹⁵⁹ אמפורה זו שכיחה במערב אירופה.

ראשית הופעתו של טיפוס אמפורה זה היתה בשלהי המאה הג' לסה"נ, אך הן ממשיכות להופיע גם במאה הה' לסה"נ. על כך מעיד הממצא מן האגורה של אתונה. אמפורה K113 שנמצאה שם מתוארכת לשנים 250–267 לסה"נ. מרבית האמפורות תוארכו למאה הד' לסה"נ והאמפורה M303 תוארכה למאה הה' לסה"נ.

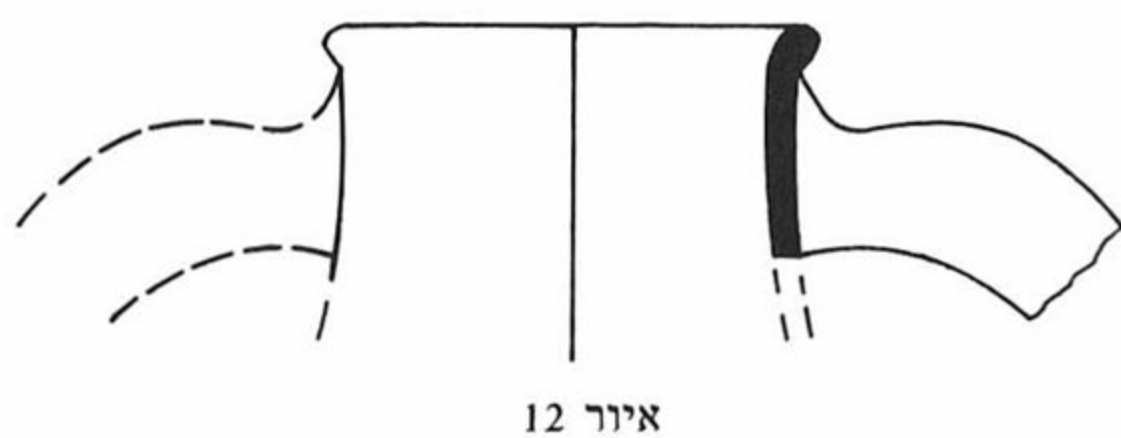
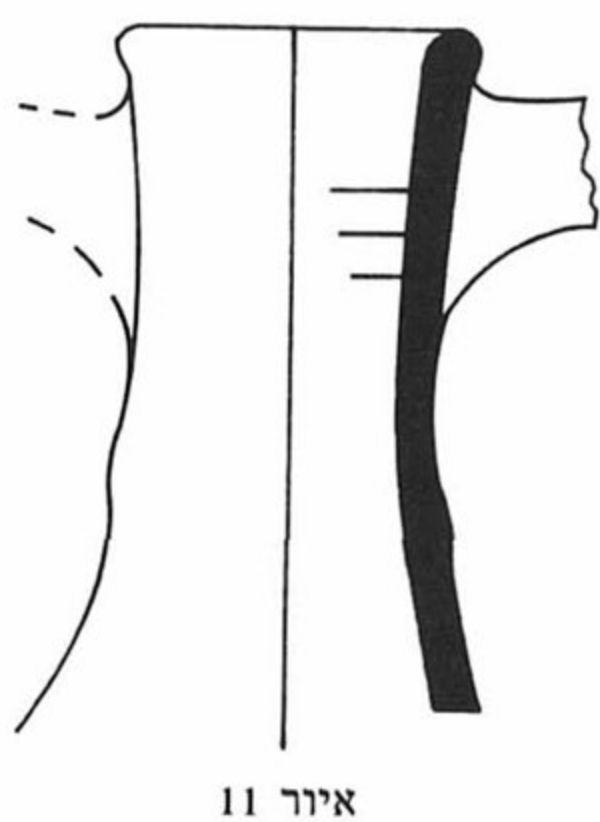
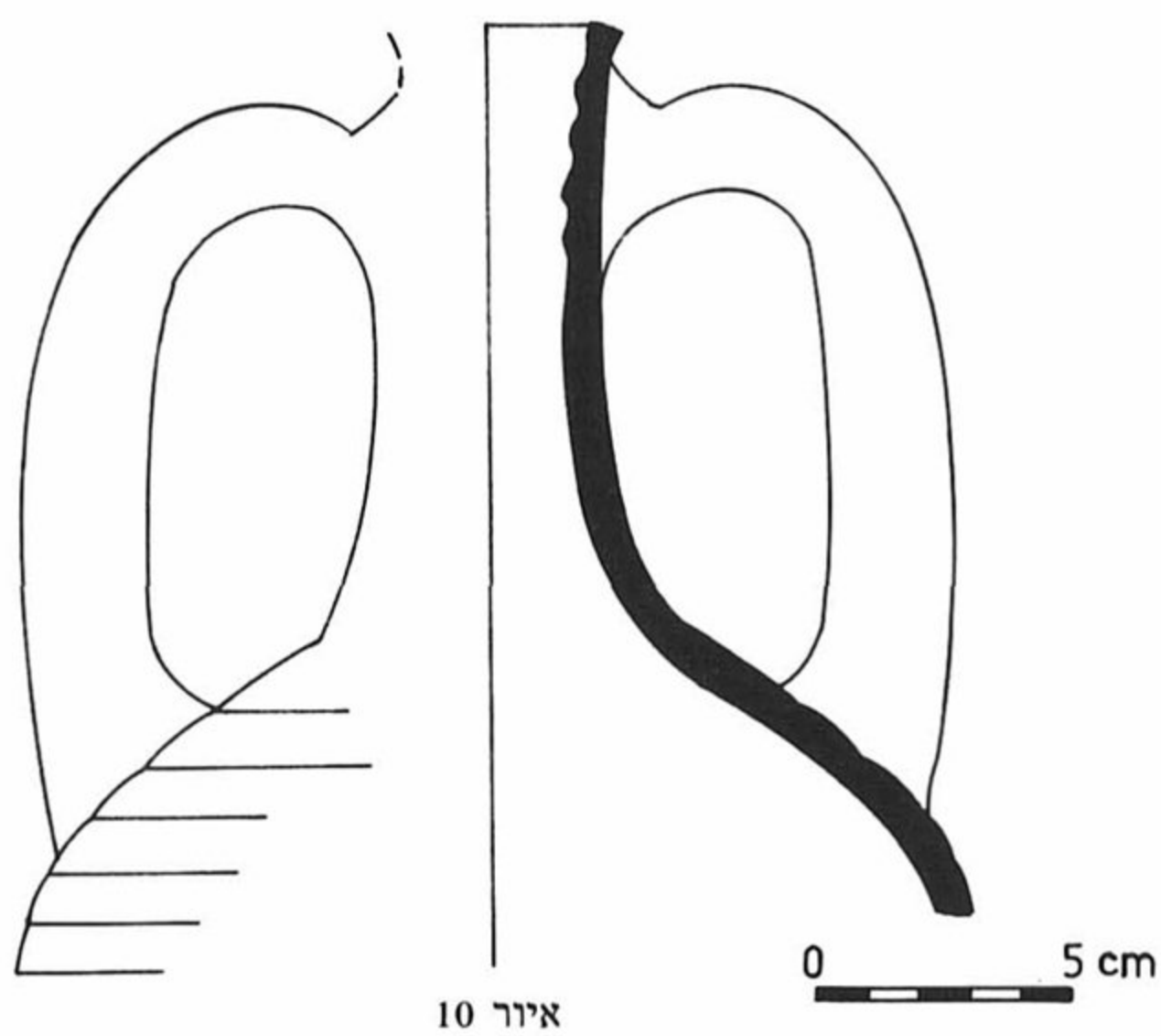
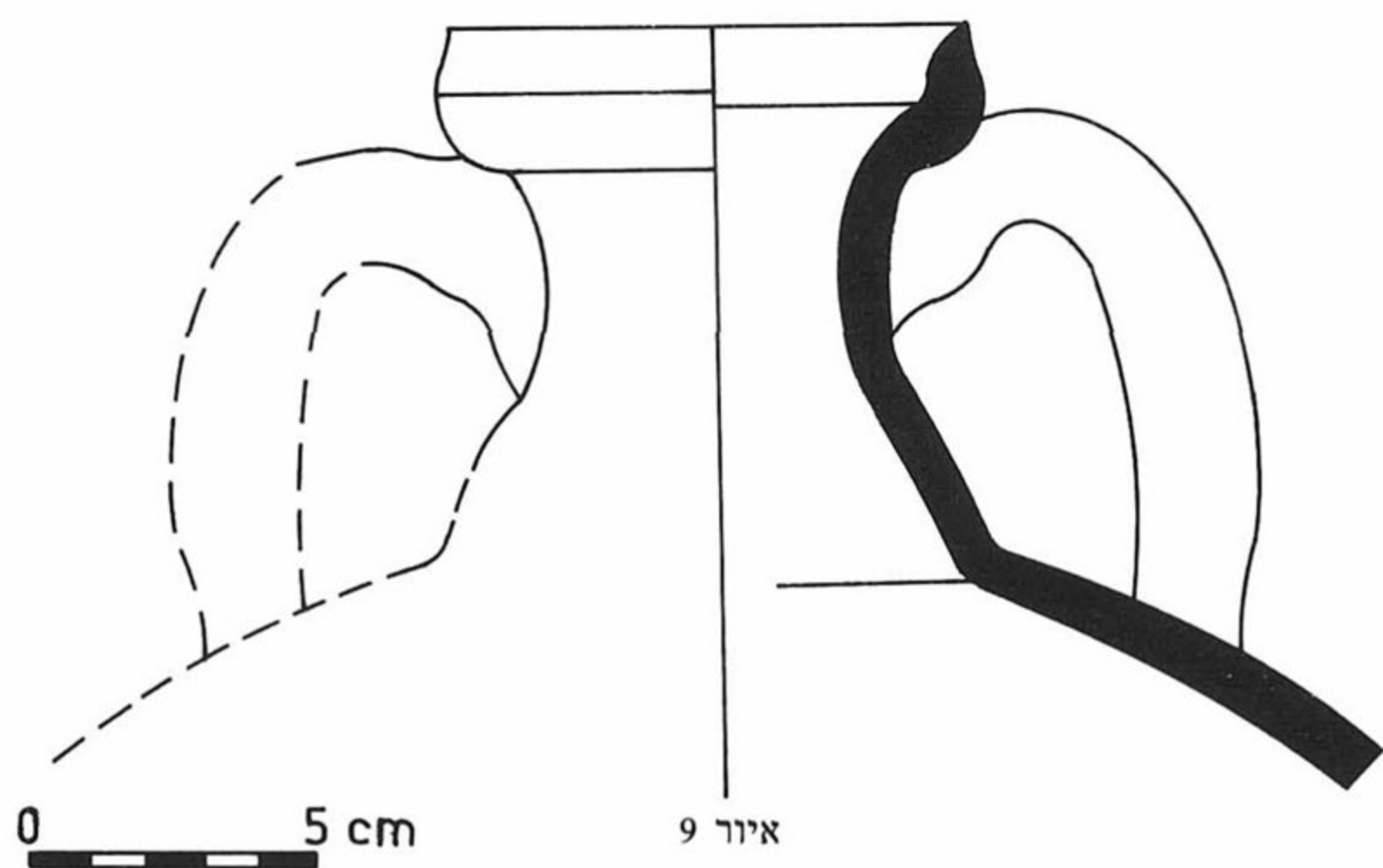
קרוב לוודאי שמקורה של אמפורה זו באיים האגאיים.

תפוצתה הרחבה של אמפורה זו מלמדת על הסחר הענף שרווח בתכולתה – יין – בתקופה הרומאית.

שני בסיסי אמפורה מטיפוס 5–6 (איור 8). אלה הם שני בסיסי אמפורות שנעשו מטיין אדמדם, גריסי. הם בעלי בסיס טבעת מוגבה. הצריפה טובה. גוף הכלי מצולע. הבסיסים האלה היו של אמפורות שיובאו מיוון או מן האיים האגאיים ויש לתארכן לפי ממצא מקביל למאות ה'–ו' לסה"נ.¹⁶⁰

איור 8

אמפורה מס' 20 (איור 9). לאמפורה זו יש שפה זקופה ושתי ידי־אוזן מרוכסות, המשוכות מבסיס השפה אל כתף הכלי. הטיץ צלהב־אדמדם, גריסי (כתוצאה מטכניקת הצריפה).

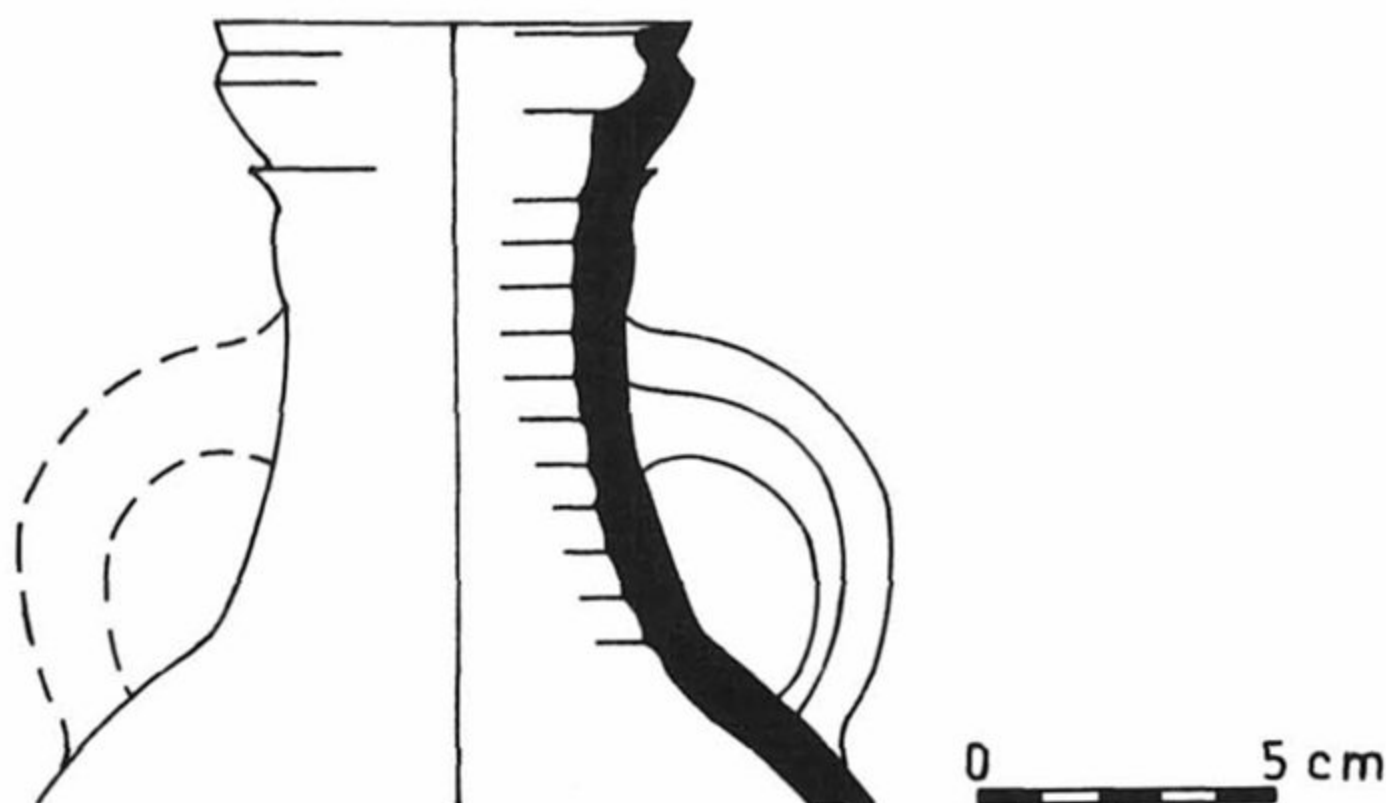
אמפורה מטיפוס דומה נחשפה בחפירות האגורה באתונה ותוארכה לשלהי המאה הב' — מאה ג' לסה"נ.¹⁶¹

שברי אמפורה (איור 10). אלה הם שברים של חלקה העליון של אמפורה. השפה מעובה. שתי ידי־אוזן מרוכסות משוכות מבסיס השפה על הכתף המעוגלת. הצוואר גלילי ומצולע. הטיץ צהבהב, גריסי; הצריפה בינונית. על כתף הכלי נראים סימני כתב לא ברורים בצבע אדום, כנראה סימון של המפקח על השווקים. לאמפורות מטיפוס זה אין מקבילה בממצא החפירות שפורסמו, אבל יש לתארכן למאות ו'–ז' לסה"נ, בשל קרבתן הטיפולוגית לטיפוס המוצג באיור 1. דומה, שזהו ואריאנט מייצור מקומי של אמפורה, ששימש לאחסנת שמן. ריבויין של אמפורות מטיפוס זה בחפירות גבע פרשים בסמוך לבתי־הבד מאשר את הנחתנו זו.

שבר אמפורה (איור 11). זהו שבר עליון של אמפורת יין. השפה מעובה כלפי חוץ. מתחת לשפה נמשכו שתי ידי־אוזן (חסרות) אל גוף הכלי. הצוואר גלילי והוא הולך ומתרחב כלפי גוף הכלי. הטיץ חום גריסי; הצריפה בינונית. גוף הכלי מחופה בצבע לבנבן, קרוב לוודאי תמיסה גירנית מועשרת, כדי למנוע חלחול של תכולת הכלי. מבחינה טיפולוגית יש לייחס אמפורה זו למקור אגיאיי מן התקופה הרומאית, היינו המאות א'–ג' לסה"נ.

אמפורת יין (איור 12). אמפורה זו היתה עשויה מטיץ אדמדם גס; הצריפה טובה. האמפורה היא בעלת שפה מעובה ושתי ידי־אוזן, המשוכות אל כתף הכלי (הכתף, גוף הכלי וידית אחת חסרים). הניתוח הטיפולוגי העלה, שיש לייחסה לתקופה הרומאית, היינו המאות ב'–ג' לסה"נ.

אמפורה (איור 13). זהו שבר עליון של אמפורת יין. השפה מזווה החוצה, הצוואר מוארך ומשתפל אל כתפי הכלי המעוגלות. שתי ידי־אוזן משוכות מתחת לשפה אל כתף הכלי. הטיץ צלהב, גריסי; הצריפה טובה. מבחינה טיפולוגית יש לייחס אמפורה זו למקור אגיאיי מן התקופה הרומאית, כלומר המאות א'–ג' לסה"נ.

איור 13

סיכום

קבוצה זו של קנקנים, שנמצאו בחפירות גבע פושים, פורשת לפנינו יריעת ממצא המשתרעת מן המאה הא' לפנה"ס עד המאה הז' לסה"נ. מאחר שהממצא ברובו לא בא מלוקוסים מתוארכים, נאלצנו לתארך את הפריטים בתוך מרווח השנים של הממצא המקביל בכללותו. דומה, שלאור הממצאים האלה והמסקנות שעלו בדיוננו האתר שמדובר בו כאן היה אתר פעיל שהתקיים בו רצף של התיישבות.

במאות ד'–ז' לסה"נ היתה גבע פושים מוקפת פריפריה חקלאית רחבה מאוד.¹⁶² ריבוי האמפורות מלמד על יבוא יין אגיאיי-יוני לאתר וניתן להניח, שייך זה נועד לצריכתם של תושבי גבע, למרות שגבע היתה כאמור פריפריה חקלאית שהיו בה בתי-גת רבים. אפשר מאוד, שהסיבה מדוע נאלצו לייבא בכל זאת יין מן החוץ נעוצה בכך שתושביה הזרים של גבע העדיפו לשתות את היין שהובא מארץ מוצאם שהיו מורגלים לו. זוהי תופעה שכיחה בכל אתרי אגן הים התיכון.

לצד האמפורות המיובאות נמצאו קנקנים מקומיים, בעיקר מן המאות ד'–ז' לסה"נ. אלה נועדו לאחסנת היין והשמן שהופקו במתקני הייצור המצויים באתר.¹⁶³ ריבוי הקנקנים בעלי גוף דמוי שק (טיפוס בית שאן) מלמד, שנעשה בהם שימוש לאחסון ליין וגם לשמן, שכן לא מצאנו קנקן שכיח אחר שנועד לשמן בלבד. דומה, שוואריאנט אחד, שניתן היה להבחין בו בנקל (בעזרת רצועה המופיעה על בסיס הצוואר שלו), העיד בבירור שתכולתו היתה יין או שמן ובעזרתו ניתן היה לקבוע מה הכילו הקנקנים. זו אינה תופעה שכיחה בקנקנים; רק לעתים נדירות ניתן ללמוד על תכולת הקנקן מצורתו. אין ספק שההסבר הזה דחוק ואין זה מן הנמנע שטיפוס הקנקנים דמויי האגס והמצולעים במרווחים גדולים שימשו גם לאגירת שמן.

מקבילות לקנקנים דמויי השק נמשו מן הים, ואלה נמצאו מדופנים בשכבת איטום של שרף. דבר זה מצביע על כך שהם הכילו יין. שכבת איטום כזו לא נמצאה בקנקנים דמויי האגס.

גם הקנקנים דמויי האגס מרובים בממצא, אם גם במספר קטן מזה של הקנקנים דמויי השק. למעשה מדובר בקנקנים שנועדו לאחסון תוצרת חקלאית לאחר עיבודה, כלומר יין ושמן. דומה, שגבע שימשה מרכז ייצור ליין ושמן, שנשלחו ליישובים ברחבי האיזור.

בין צרכני היין אין לשכות גם את האוכלוסייה היהודית הגדולה שחיה באיזור. היא בוודאי לא צרכה את יין הנסך שיובא באותם קנקנים אגיאיים שנמצאו בחפירה, וקרוב לוודאי שהשתמשה ביין מייצור מקומי.

נראה, שגבע התבססה בעיקר על התוצרת החקלאית ועל עיבודה למוצרים מוגמרים ושיווקם. ממצא המתקנים לייצור הפשתן מעורר את הבעיה של אחסון השמן שהופק מזרעי הפשתן.

הממצא הקירמי הנוכחי אינו מאפשר להצביע בבירור על קנקן אחד ולומר עליו שהוא נועד להכיל את שמן הפשתן. מובן ששמן זה, שלא נועד למאכל כי אם למאור או לצביעה, אוחסן גם הוא בקנקנים, מה גם שהוא נוצר בכמויות גדולות למדי, אם נכונה ההשערה (שהיא בעייתית בפני עצמה) שאכן מדובר במתקנים לייצורו. כאמור, אין בידינו להציע איזה מן הקנקנים שנמצאו באתר זה היה הקנקן ששימש למטרה זו. ייתכן, שהעדר ממצא ברור באשר לכלי האחסנה לשמן פשתן יש בו כדי לערער את ההנחה שמדובר במתקנים

לייצור שמן פשתן בכמויות מסחריות כה גדולות. שכן, היכן הם קנקני האגירה והיכן המחסנים של קנקני האגירה? אפשר שהתשובה לכך תינתן בחפירות שייערכו במקום בעתיד. על כל פנים, יש להתייחס בזהירות הן למסקנותינו באשר לקנקנים ותכולתם והן באשר לזיהוי המבנים כמתקנים לייצור שמן ופשתן. הקושי במחקר מעין זה מקורו בהעדרן של מקבילות בממצא, שיעידו על קיומם של מתקנים לייצור הפשתן ואחסנת השמן.

הערות

רשימת הקיצורים המשמשים בהערות

AASOR	Annual of the American Schools of Oriental Research
ADAJ	Annual of the Department of Antiquities of Jordan
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
IEJ	Israel Exploration Journal
CAS	Cahiers d'Archeologie Subaquatique
IHA	
IJNA	Journal of Nautical Archeology and Underwater Exploration
PEFA	Palestine Exploration Fund Annual
QDAP	Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine
RB	Revue Biblique
REL	Revue d'Etudes Ligures

1. תודתי נתונה למר מיכה לין, חבר משמר העמק, ששקד רבות על הבאת החומר לשלבו הנוכחי; למר עזריאל זיגלמן, מפקח העתיקות האזורי, על שאיפשר לי לפרסם את האמפורות מחפירותו; לאגף העתיקות והמוזיאונים. פרופ' ר' גבעון ז"ל הרשה לי בנדיבות לב לפרסם את החומר מחפירותיו.
2. J.H. Riley, "The Pottery from the First Season of Excavation in the Caesarea Hippodrome", *BASOR* 218 (1975), p. 27
3. שם.
4. שם.
5. M. Dotan & D.N. Freedman, "Ashdod I", *Atiqot* VII (1967), Fig. 14:1, Pl. XI:4
6. R.A.S. Macalister, *The Excavation of Gezer, 1902-1905*, Vol. I, London, 1911. p. 361, Fig. 188
7. ל"י רחמני, "קבר בחלץ מן המאה ה'ד' לסה"נ, ידיעות כ"ה (תשכ"א), עמ' 153, ציור 2.
8. Y. Aharoni, *Excavations at Ramat-Rahel (1961-1962)*, Rome 1964, Fig. 24:9, Pl. 4:3
9. ריילי (לעיל, הערה 2), עמ' 31-27, "Excavations at Caesarea ; 31-27", *Qedem* 21 (1986), p. 123, Fig. 1:8-14
10. J. Landgraf, "Keisan's Byzantine Pottery", in: *Tell Keisan (1971-1976) Une cité Phenicienne en Galilée*, Paris 1980, Fig. 21
11. P.B. Bagatti, *Excavations in Nazareth*, I, Jerusalem 1969, p. 275, Fig. 218
12. תודתי נתונה לד"ר א' אורן על מידע זה מחפירותיו בקסרווית.
13. H. Goldman, *Excavation at Güzlü Kule: The Hellenistic and Roman Periods*, Princeton, N.J., 1950, Pl. 167:835

14. C. Scorpan, "Origini si Linii Evolutive in Ceramica Romano-Byzantina, din Spatiul Mediterranean si Pontic", *Pontica* XI (1976), Pl. XXXVI, Tip J
15. שם.
16. שם.
17. V. Dasen, *Istrazivanja I Zastita Podmorskil Archeolskik Spomenika USSR Hrvatskoy*, Zagreb 1974, Photo 141
18. J. Wiseman, "Excavations at Corinth, the Gymnasium Area, 1966", *Hesperia* XXXVI (1967)
19. סקורפאן (לעיל, הערה 14).
20. F. Carrazé, "A propos de quelques decouvertes sous-marines de carqueiranne aux îles d'Hyères", *CAS* III (1974)
21. A.M. Basch, *Las Necropolis de Apurias*, Barcelona 1955, p. 320, Fig. 305; M.L. Beltran, *Das Las Anforas Romanas en España*, Saragosa 1970, p. 547, Fig. 244:1; M.L. Beltran, *Las Anforas, Ceramica Romana, Typologia Y Classification*, Saragosa 1978, Pl. LXXX:905
22. ריילי (לעיל, הערה 2).
23. סקורפאן (לעיל, הערה 14); p. 82; Tell Keisan.
24. M. Egloff, "Kellia: la Poterie Copte", *Recherche Suisse d'Archeologie Copte*, Vol. III, Geneva 1977, Pl. 110:182
25. "ארכיאולוגיה, פוליטיקה ואמת היסטורית", מדע כ"ז (1983), עמ' 291.
26. אגלוף (לעיל, הערה 24).
27. ריילי (לעיל, הערה 2), עמ' 30-31.
28. B. Watier, "Les amphores fumeraies de la Nécropole de Saint-Seurin, a Bordeaux, restauration et etude typologique", *IHA* 18 (1973), p.117, Fig. 7
29. אוסף פרטי של דייג. לאמפורה הנדונה במאמר זה אין איור מאחר והועברה לאגף העתיקות ולא צוירה.
30. אוסף קיבוץ נחשולים.
31. אוסף פרטי של דייג.
32. ממצאים באוספים פרטיים, אך מקום משייתם אינו זכור לדייגים.
33. G.F. Bass, "Underwater Excavations at Yassi Ada: A Byzantine Shipwreck", *Archaeologischer Anzeiger* LXXXVII (1962), p. 545, Fig. 6b
34. קנקנים רבים נוספים מטיפוס זה נמשו בחופי תורכיה; גם דייגי המכמורת הישראליים שעסקו בדייג במימי תורכיה משו קנקנים רבים מטיפוס זה.
35. J.N. Green, "An Underwater Archeological Survey of Cape Andreas", Colston Papers No. 23, *Marine Archeology* (1973), p. 163, Fig. 22
36. שם.
37. נמשה מן הים, ונמסר לי מידי ד' מקסלין, החופר.
38. H.S. Robinson, *The Athenian Agora*, Vol. V: Pottery of the Roman Period — Chronology, 1959, Pl. 32:M333
39. C. Scorpan, "Sapaturile Archeologice de la Sacidara", *Pontica* VI (1973), p. 310, Fig. 34
40. מידע זה מסרה לי ד"ר ברברה ג'ונסון מאוניברסיטת באר-שבע. וראה גם אגלוף (לעיל, הערה 24), לוח 105 : 166 ולוח 57 : 6.
41. שם, לוח 105 : 160.
42. בס (לעיל, הערה 33), עמ' 556.
43. J.W. Crowfoot & G.M. Fitzgerald, "Excavations in the Tyropeon Valley", *PEFA* (1927), Pl. XIV:29
44. גרין (לעיל, הערה 35), עמ' 163, ציור 22.

- W.A. Daszewski, *Polish Excavations at Kato (Nea) Paphos, in 1968–69*, Nicosia 1970. 45
- ראיתי קנקנים מטיפוס זה באתרים הנ"ל בעת סיור לימודי שערכתי בתורכיה ב-1978. 46
- סקורפאן (לעיל, הערה 14), עמ' 11, ציור 8. 47
- G. Purpura, "Nuova Anfora nell'Antiquarium di Terrasini, Sicilia", *Archeologica* X, 35 (1977), p. 64, Fig. 21:A, Pl. III:i 48
- P. Fiori, "Le mouillage antique du Cap Gros", CAS III (1974), Pl. III:8; Fernand Benoit, "Nouvelles Epaves de Provence", *Gallia* XXVII (1958), p. 435, Fig. 16 49
- בלטראן, 1970 (לעיל, הערה 21), איור 5:238. 50
- אגלוף (לעיל, הערה 24), לוח 4:57. 51
- שם, לוח 106:164. 52
- א' זמר, קנקני אגירה בסחר הימי הקדום, המוזיאון הימי הלאומי, חיפה 1977, עמ' 76, הערה 216. 53
- R. de Vaux, "Fouilles au Khirbet Qumrân", *RB* 60 (1953), p. 97, Fig. 2:1, 3, 6, Pl. VI:97; idem, "Les Grottes de Murabba'at et leurs documents", *RB* 60 (1953), Pl. XI:I; P.W. Lapp, *Palestinian Ceramic Chronology: 200 B.C. — 70 A.D.*, New Haven 1961, p. 152, type D 54
- J.M. Kelso & D.C. Baramki, "The Pottery of New Testament Jericho (Tulul Abu el Alayiq)", *AASOR* XXIX–XXX (1955), Pl. 15:250a 55
- B. Mazar *et al*, "The Excavations at Tell Goren", *Yediot* Vol 27 No. 1–2 (1963), Pl. 30:7 56
- R.W. Hamilton, "Note on a Chapel and Winepress at 'Ain el Jedide", *QDAP* IV (1935), p.115, Fig. 1A, Pl. LXVIII:13 57
- נ' צורי, "בית הכנסת העתיק בבית שאן", ארץ-ישראל ח' (ספר סוקניק), ירושלים תשכ"ז, עמ' 156, ציור 1:6. 58
- א' איתן, "חפירות לרגלי תל ראש העין", עתיקות ח' (1969), עמ' 65, ציור 8:15. 59
- R.A.S. Macalister & J.G. Duncan, "Excavations on the Hill of Ophel, Jerusalem", *PEFA* IV (1923–1925), Pls. XIV:24, IXa:T, XII:35 60
- W.F.M. Petrie, *Gerar*, London 1928, Pls. 42:13, 56:48b 61
- O. Tufnell *et al.*, *Lachish (Tell ed-Duweir): The Iron Age — Plates*, London 1953, Pl. 96:505 62
- C.C. McCown, *Tell en Nasbeh I*, Berkeley 1947, p. 125, Fig. 21:22; J.C. Wampler, *Tell en Nasbeh II*, Berkeley 1947, Pl. 21:352 63
- Y. Yadin, *Masada: Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, Jerusalem 1966, pp. 64–95 64
- E. Sellin & C. Watzinger, *Jericho*, Leipzig 1913, Pl. 43:A1, A2, A5 65
- P. Delougaz & R.C. Hains, *A Byzantine Church of Khirbet Al-Karak*, Chicago 1960, Pl. 55:1–3, 35:1–3 66
- S.J. Saller, *Excavations at Bethany (1949–1953)*, Jerusalem 1957, Pl. 112 67
- Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Rahel (1959–1960)*, Rome 1962, Fig. 4:5–7; idem, *Excavations at Ramat Rahel (1961–1962)*, Rome 1964, Fig. 24:1–8, Pl. 4:1–2, Fig. 9:3–8 68
- מקאליסטר (לעיל, הערה 6), עמ' 380, ציור 195. 69
- H. Schneider, *The Memorial of Moses on Mount Nebo. Part III: The Pottery*, Jerusalem 1950, p. 32, Fig 2:5 70
- L.G. Harding, "Excavations on the Citadel—Amman", *ADAJ* I (1950), Fig. 4:41, Pl. IV:41 71
- R.H. Smith, *Pella of the Decapolis*, Vol. I: The 1967 Season of the College of Wooster, 1973, Pl. 85:281 72

73. V. Tzaferis, "The Excavations of Kursi-Gerbesa", *Atiqot* XVI (1983), p. 58, Fig. 7:1–2, Pl. XIV:1–4
74. J.W. Crowfoot, G.M. Crowfoot & K.M. Kenyon, *Samaria-Sebaste III: The Objects*, London 1957, p. 10, Fig. 8:3
75. P.B. Bagatti, *Excavations in Nazareth I*, Jerusalem 1960, Fig. 217:3
76. N. Avigad, *Beth She'arim III: The Catacombs 12–23*, Jerusalem 1971, p. 209, Fig. 3:6–7
77. S. Loffreda, *Cafarnao II*, Jerusalem 1974, Figs. 1:2, 8:1
78. D. Bahat, "A Roof Tile of the Legion VI Ferrata and Pottery Vessels from Horvat Hazon", *IEJ* 24 (1974), pp. 163–165, Fig. 3:1–4
79. י' אלגביש, שקמונה: הקרמיקה מהתקופה הרומאית, חיפה 1977, עמ' 41, ציור 31.
80. מ' רוזן-איילון וא' איתן, "חפירות רמלה, ממצאים מהמאה השמינית לסה"נ", מוזיאון הארץ, קטלוג מס' 66, ירושלים 1969, לוח 2.
81. לנדגראף (לעיל, הערה 10), עמ' 67–83.
82. E. Stern, "Excavations at Tel Mevorakh (1973–1976)", *Qedem* IX, Jerusalem 1978, Fig. 1:8–10
83. J.P. Thalmann, "Tell Arga (Liban Nord) Campagnes I–III (1972–1974): rapport preliminaire", *Syria* LV 1–2 (1978), p. 123, Fig. 39:3
84. רובינזון (לעיל, הערה 38), לוח 15:108k.
85. V. Canarach, *Importul Amforelor Sampilate La Istria*, Bucharest 1957, p. 11, Fig. 9
86. שם, לוח 4:60.
87. למראי מקומות ראה בתפוצת טיפוס קנקן זה.
88. לנדגראף (לעיל, הערה 10), עמ' 68.
89. למראי מקום ראה שם, עמ' 80.
90. E. Dressel, "Corpus Amphorae Romanum", in: *Corpus Inscriptionum Latinarum* XV, Berlin 1899
91. תודתי נתונה לד"ר י' אלגביש על מידע זה.
92. א' רונן וא' זמר, "מבנה של צדפים ליד אשקלון", קדמוניות 53–54 (1981), עמ' 50.
93. ראיתי קנקנים מטיפוס זה בעת סיור שערכתי בתורכיה בשנת 1978.
94. סקורפאן (לעיל, הערה 14), כרך IX, לוח XXXVI, טיפוס S.
95. שם, שם.
96. G.S. Toncheva, "Notes and News", *IJNA* 4 No. 2 (1975), p. 372, Fig. 1
97. דאסן (לעיל, הערה 17), צילומים 133–138.
98. V.R. Grace, *Amphoras and the Ancient Wine Trade*, Athens 1961, Fig. 67
99. A.H.S. Megaw, *Excavations at 'Saranda Kolones' Paphos, 1966–67, 1970–71*, Nicosia 1971, Pl. XXXIII:8
100. C. Panella, "Annotazioni in margine alle stratigrafie della terme Ostiensi del nuotatore", in: *Recherches sur les Amphores Romaines*, Rome 1972, p. 106, Fig. 77
101. גרייס (לעיל, הערה 98), ציור 68.
102. J.P. Joncheray, "L'épave 'E' de Cap Dramont", *CAS* IV (1975), p. 145
103. B. Liou, "Direction des recherches archéologiques sous-marines", *Gallia* XXXIII (1975), p. 585, Fig. 18:3
104. שם, עמ' 599, ציור 1:33.
105. F. Benoit, "Nouvelles épaves de Provence (III)", *Gallia* XIX (1961), p. 170, Fig. 49
106. J.P. Joncheray, "Mediterranean Hull Types Compared: 2 Wreck 'F' from Cape Dramont (Var) France", *IJNA* 6 (1977)
107. שם, עמ' 145.

108. M. Almagro, *Les Necropolis de Ampurias*, Barcelona 1955, p. 301.
109. G. Purpure, "Alcuni rinvenimenti sottomarini lungo le coste della Sicilia Nord-Occidentale", *Sicilia Archeologica* 28–29 (1975), pp. 71–72, Fig. 18:a–c.
110. פאנלה (לעיל, הערה 100), עמ' 106, ציור 77.
111. גרייס (לעיל, הערה 98), ציור 67.
112. D. Manacorda, "Studi Miscellanei 23", in: *Ostia IV*, Rome 1977, p. 220.
113. ג'ונשריי (לעיל, הערה 106), עמ' 5, ציור 4.
114. פאנלה (לעיל, הערה 100), עמ' 106.
115. בס (לעיל, הערה 33), עמ' 550, 556, ציור 12.
116. תודתי נתונה לד"ר י' אלגביש, מנהל חפירות שקמונה, על הרשות לציין השוואה זו מחפירותיו שטרם פורסמו.
117. J.P. Joncheray, "Notes Archéologiques (Région Est-Varaise)", *CAS I* (1972), p. 120, Fig. 6.
118. סיכום חלקי של תמונת התפוצה של טיפוס אמפורה זה הביא פ' ג'ונשריי בדיונו במטען האמפורות של הטרופת דראמונט D. ראה: J.P. Joncheray, "Étude de l'épave Dramont D.: Campagne 1970–1971", *CAS II* (1973), pp. 30–35.
119. I.B. Zeest, "Pottery Containers from the Bosphorus", in: *Materialy Issledovanya*, Moscow 1960, p. 160, Pl. XXIV:52a, p. 162, Pl. XXVII:62a.
120. דאסן (לעיל, הערה 17), ציור 100.
121. גרייס (לעיל, הערה 98), ציור 57.
122. A. Tchernia & F. Zevi, "Amphoras viniatres de Campaine et de Tarraconaise à Ostie", in: *Recherches sur les amphores Romaines*, Rome 1972, p. 56, Fig. 1:1–3, p. 60, Fig. 4:1–5.
123. שם.
124. M.H. Callender, *Roman Amphorae*, London 1965, Pl. IIIa; O. Bohn, "Pinselschriften auf Amphoren aus Augst und Windisch", in: *Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde*, Vol. XXVIII (1926), Pl. XI:324, 327.
125. F.H. Bex, "De Grieske en Romeinse Amphora's", *Gentse Bijdragen Deel XIX* (1961–1966), p. 53, Fig. 44.
126. P. Fiori & J.P. Joncheray, "L'épave de la Tradelière, premiers résultats des fouilles entreprises en 1973", *CAS IV* (1975), p. 63, Pl. I:3.
127. בלטרן, 1970 (לעיל, הערה 21), עמ' 358–380; בלטרן, 1978 (לעיל, הערה 21), לוח 849:LXVII; וראה גם: M. Jose, "Nolla Brufau las anforas romanes de Ampurias" in: *Ampurias* 36–37, Barcelona 1974–1975, p. 165.
128. קלנדר (לעיל, הערה 124), שם.
129. M. Wheeler, *Ancient India II*, 1946, pp. 41–45, Figs. 9, 53–57.
130. דרסל (לעיל, הערה 99), לוח 5:XV.
131. ג'ונשריי (לעיל, הערה 118), עמ' 31, הערה 35.
132. N. Lamboglia, "Sulla cronologica delle anfore romane di eta repubblicana", *REL XXI* (1955), pp. 241–270.
133. F. Zevi, "Appunt sulle anfore romane", *Archeologia Classica XVIII* (1966), pp. 214–217.
134. בלטרן, 1978 (לעיל, הערה 21), לוחות 848:LXVII, 873:LXIX.
135. גרייס (לעיל, הערה 98), ציור 57.
136. קלנדר (לעיל, הערה 124), עמ' 16.
137. J.P. Joncheray, *Classification des Amphores: découvertes lors de fouilles sous-marines*, 1971, p. 16.

138. F. Benoit, "Typologie et epigraphie amphoriques des marques de Sestius", *REL* XXIII (1957), pp. 247–285
139. ג'ונשריי (לעיל, הערה 137), עמ' 16–17, לוח V.
140. M.A. Tchernia, "Direction des recherches archéologiques sous-marines", *Gallia* XXVII (1969), p. 468
141. זבי (לעיל, הערה 133), שם.
142. גרייס (לעיל, הערה 98), ציור 57.
143. שם, ציור 61.
144. טשרניה-זבי (לעיל, הערה 122), עמ' 35–37.
145. בלטרין, 1978 (לעיל, הערה 21), עמ' 168, 172.
146. C. Panella, "Anfore tripolitane e Pompei", and M. Fano, "Procedimenti di restituzione grafica della anfore attraverso la fotografia", in: *L'instrumentum Domesticum de Ercolano e Pompei*, Rome 1977, pp. 133–177, Figs. 1–24, 27–52
147. טשרניה-זבי (לעיל, הערה 122), עמ' 35–37; עמ' 86, ציור 13:2; עמ' 95, ציור 22:5–6.
148. יש להתייחס בזהירות לתוצאות בדיקות אלה, המסתמכות על בדיקה מיקרוסקופית בלבד. וראה: F. Laubenheimer & F. Wideman, "L'Atelier d'amphores de Corneileon (Herault)", *Revue d'Archéometrie* 1 (1977), pp. 59–82
149. פוירי-ג'ונשריי (לעיל, הערה 126), עמ' 62.
150. באוסף המוזיאון. לא פורסם.
151. אוספי דייגים פרטיים.
152. רובינזון (לעיל, הערה 38), לוח 15:113k, 28:237m, 29:274, 31:303m.
153. C.S. Fisher, in: C.H. Kraeling (ed.), *Gerasa: City of the Decapolis*, New Haven 1938, Figs. 43:IX, 45:50X
154. א' איתן, "חפירות בדיקה לרגלי תל ראש העין", עתיקות ה' (תשכ"ט), ציור 15:10.
155. R.W. Hamilton, "Excavations Against the North Wall of Jerusalem: 1937–1938", *QDAP* X (1944), p. 46, Fig. 21:5
156. D. & Joan Qates, *Iraq* 21 (1959), Pl. LVII:60
157. *Studi Miscellanei* No. 13, Ostia I, Rome 1968, tab. XXXIX:544–545
158. F. Benoit, "Nouvelles épaves de Provence (III)", *Gallia* XX (1962), p. 170, Fig. 48
159. זיסט (לעיל, הערה 119), עמ' 169, לוח XXXIII:79b–79a.
160. רובינזון (לעיל, הערה 38), לוח 41:255.
161. רובינזון (לעיל, הערה 38), לוח 23:102m.
162. ראה על כך במאמרם של ספראי ולין, "המבנה הכלכלי של גבע פרשים", המובא בקובץ זה.
163. ראה על כך במאמריהם של גבעון ושל זיגלמן, המובאים בקובץ זה.

נרות גבע (תל אבו שושה)

ורדה זוסמן

נרות החרס המתוארים במאמר זה מקורם במערות הקברים השונות הפזורות בתחום תל אבו שושה או שנלקטו על-פני השטח. אפשר שניתן ללמוד מהם משהו על השתייכותם האתנית של תושבי המקום, על טעמים האמנותי ועל קשרי המסחר שקיימו בזמנם. הנרות שהונחו בתוך הקברים שימשו ככל הנראה גם בחיי יום יום; אבל אפשר שנרכשו אך ורק כדי לשמש בתור מנחת קבורה או ליום זיכרון או כדי להאיר את פנים המערה.

נרות החרס הכלולים באוסף זה אינם חורגים מן המכלול הארץ-ישראלי של נרות חרס הידוע לנו. כאן יידונו רק נרות החרס שמן התקופה הקלאסית ואילך. הנרות הקדומים ביותר שנתגלו הם מן החלק האחרון של המאה ה'ד' לפנה"ס (תחילת התקופה ההלניסטית) ועד לתקופה הערבית של ימי הביניים. מרבית מערות הקבורה שימשו לקבורה במשך תקופה ארוכה, אם ברציפות או בהפסקות.

התקופה ההלניסטית (מאות ד'–א' לפנה"ס)

מן התקופה ההלניסטית נמצאה מערה אחת, "מערת הקצינים" (נרות מס' 4–7), אשר שימשה החל מן המאה ה'ג' ועד למאה הא' לפנה"ס, כמעט לכל אורך התקופה. אפשר שעובדה זו יכולה להסביר מדוע לא נמצאו שני נרות דומים, הגם שמספר הנרות שנתגלה שם היה רק ארבעה.

המכלול ההלניסטי הקדום בארץ מורכב בדרך כלל מנרות שהובאו לכאן מן המערב, מיוון. מספרם מן התקופה הזאת אינו רב. רק החל מסוף המאה ה'ד' לפנה"ס הם מתרבים בכל אגן הים התיכון. עד מהרה נעשו לנרות האלה חיקויים מקומיים או איזוריים, שכן תעשיית הנרות המקומיים בארץ לא היתה גדולה. הנר הפתוח האחרון הוא "הנר החשמונאי" ששימש בעיקר באיזור יהודה, לצד נרות היבוא, בשעה שביתר חלקי הארץ שימשו בעיקר נרות יבוא מיוון או חיקוייהם המקומיים, או נרות שנעשו בבתי מלאכה קרובים, למשל באסיה הקטנה, במצרים ובקפריסין.

הנרות היווניים הקדומים נעשו באבניים ומה שמציין אותם הוא טיב החרס המפולם והיותם מזוגגים. באבו שושה נתגלו שני נרות חרס שיובאו מיוון, נר מס' 1 ונר מס' 4. נר מס' 1 הוא מזוגג ובעל בסיס דיסקוס מדורג. הנר היה בעל ידית אופקית, שנשברה. בדרך כלל נשברו ידיות אלה בגלל כובדו של גוף הנר. נר זה הוא הקדום ביותר; זמנו מסוף המאה ה'ד' לפנה"ס ועד לרבע שני של המאה ה'ג' לפנה"ס. נר מס' 4 הוא ממערת הקצינים. גם הוא מזוגג. צבעו חום-כהה עד חום-אדום. גוון זה הוא תוצאה של צריפה טובה. לנר יש בליטה בצדו השמאלי, בדומה לנרות 2, 5, 6, 8, 9. הבליטה בנרות היא המצאה יוונית. נר

3

2

1

6

5

4

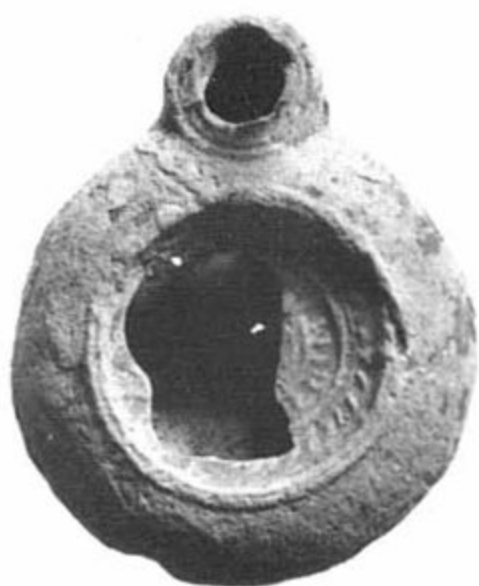
9

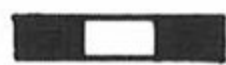
8

7

12

11

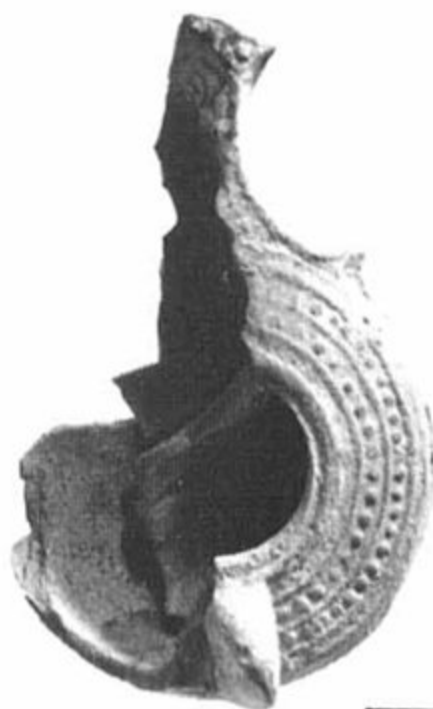
10

16

15

14

13

18

17

זה — מס' 4 — הוא מסוף המאה ה-ג' לפנה"ס והוא הקדום ביותר שנמצא במערה זו. הנרות האחרים מוצאם מבתי מלאכה קרובים יותר, כמו אסיה הקטנה. באסיה הקטנה הוכנסה לראשונה השיטה של ייצור נרות בדפוסים. הנרות גם עוטרו בעיטורים שנעשו בתבליט. בנרות שנעשו בדפוס נעשה העיטור בחריטה או בהחתמה בתוך הדפוס עצמו, ועקב כך העיטור בולט מפני הנר. סגנון הדגמים הוא זה השכיח בתקופה ההלניסטית. נרות מעוטרים אלה השפיעו על כל תעשיית הנרות שהתפתחה אחריהם. הנרות שנעשו באסיה הקטנה אופייני להם הצבע האפור, דמוי המתכת. ייתכן מאוד שיוצרי הנרות בחרו בחומר הגלם, הטיין האפור שהיה מצוי במקום, מפני שרצו לשוות לנר מראה מתכתי, שכן האבטיפוס של אחדים מהם אכן היה נר שנעשה ממתכת. לנרות אלה היתה תפוצה רחבה ביותר, ונעשו להם גם חיקויים מקומיים. מעט מן הנרות נעשו גם מטיין שאינו אפור. הבליטות הותקנו בצדו השמאלי של הנר (כאשר הלהבה מופנית אל מי שנושא את הנר). פיטרי כינה את הנרות מן הסוג הזה בשם "נרות בהנים" (thumb lamps); לדעתו נועדה הבליטה להשענת הבהן, כדי להקל על החזקת הנר. אלא שכאשר מחזיקים את הנר כדרך שצריך להחזיקו, כלומר כשהלהבה מופנית קדימה, הבליטה אינה מועילה כלל, משום שהיא רחוקה מן הבהן!

העיטורים הקלאסיים בנרות משפחה זו הן צמות-ענפים המעטרות את החרטום לאורכו (נר מס' 7) או מפרידות בין הגוף לחרטום (נר מס' 3). ההפרדה בין הגוף ובין החרטום בנרות אלה היא חדה מאוד. הענפים מופיעים בדגם זה גם ברווחים סביב העין וגם כשהם רצופים. דגם שכיח נוסף היא התימורה, שמקומה בדרך כלל על-גבי החרטום (נר מס' 6; תימורה אחרת, מסוגגנת, מעטרת את ירכתי נר מס' 9). דגם שלישי הם האובולים המופיעים כאן לראשונה. אלה כבר הושפעו ככל הנראה מן האומנות הרומית (ראה נרות מס' 5, 8; מחרוזת משולשים בתבליט ניתן לראות בנר מס' 7. מחרוזת זו תלויה בעין הנר). הדגם הרביעי בן התקופה מורכב מדמויות של ארוס. באחד הנרות (מס' 6) נראות שתי דמויות של ארוס, אחת מהן לבושה חצאית בעלת קפלים והשנייה ללא שמלה; אלה הם ככל הנראה גבר ואשה. לשניהם יש כנפיים וראשיהם גדולים אך חסרי פרטים. מוצאם של הנרות הללו מאסיה הקטנה, או מקפריסין; זמנם מסוף מאה ב' לפנה"ס עד סוף מאה א' לפנה"ס.

הזיזים הקדומים היו חלקים ומרביתם היו מנוקבים; באלה המאוחרים יותר עוצב הזיז בדמות קו לולייני (בצורת האות S) או בצורת דולפין. מרבית הנרות היו ללא ידידות מאחור. לאחד הנרות, נר מס' 9, יש ידידת-אוזן גדולה ומחורצת, בדומה לנרות מטיפוס אפסוס. בפרטיו האחרים, כגון החרטום, הנר הזה דומה לנר מס' 2. הכלי, או הנר שמספרו 8, הוא מיוחד בכך שככל הנראה היו לו שלוש פיות, או שתי פיות וידידת (שהיא חסרה). עיטורו דומה לזה של נר מס' 5 — אובולים בהחתמה. שלוש הבליטות מעוטרות בקשתות ובשנתות והן נמצאות במרכז הכתף, בין החרטומים. נר דומה נתגלה בקפריסין ולדעת ביילי מוצאו ממצרים. שלושה חרטומים שכיחים בנרות בני התקופה ההלניסטית והרומית, כגון אלה שנמצאו בג'רש שבעבר-הירדן. גם זמנו של נר זה המאות ב'—א' לפנה"ס.

כלי מס' 3 הוא כלי ששימש למילוי שמן בנרות; למטרה זו שימש החדק הקטן שהורכב על כתפיו. הכלי עצמו דומה בכל לנר רומי: גופו עגול ודו-קוני בחתך, יש לו בסיס טבעת וידידת-אוזן בצד הימני של הכתף. פתח החדק צר ביותר ועל כן יש לשער שהיו מטפטים את שמן לאט לאט. על הכלי, בתוך מדליון, מתואר בתבליט בולט ראש של עלם צעיר

שראשו עטור תלתלים (אפשר שזהו ראשה של אשה). תווי הפנים עדינים ומלאים, אך ארשת הפנים קפואה ועל השפתיים נראה חיוך קל בלבד. הדמות קשה לזיהוי: האם זה הליוס או אפולו או אולי מדוזה? סביב הפנים נעשו ארבעה נקבים לשם מילוי הכלי. ירכתי הכלי מעוטרים בתימורות, בדומה לנר מס' 9, ואלה מוקפות קווים אלכסוניים. הנר מזוגג זיגוג שחור, בהיר יותר בחלקו התחתון. טיב החרס, החתך הדו-קוני של הנר והעיטור מזכירים גם את נרות אפסוס גם נרות שנמצאו בטירת יהודה, אך ניכרת בו השפעה רומית. משום כך גם הוא מאותו זמן כמו הנרות שהוזכרו לעיל, כלומר מאות ב'–א' לפנה"ס. כלים דומים נעשו גם בתקופה הרומית. בנרות התקופה ההלניסטית מצויים נרות רבים שהם בעלי עין רחבה ועל כן לא נזקקו לכלי מיוחד כזה לשם יציקת השמן. הכלי שימש אפוא רק למילוי הנרות מן הסוג הסגור, דוגמת נרות קנידוס, נרות אפסוס ומאוחר יותר הנרות הרומיים, או לטפטוף לתוך מיכלים אחרים.

התקופה הרומית (אמצע מאה א' לפנה"ס עד סוף מאה ג' לפנה"ס)

לא רבים הם הנרות מן התקופה ההלניסטית, אך נראה שכולם היו יבוא ולא נעשו בארץ. לעומתם גדול מספר הנרות מן התקופה הרומית והוא מציג תמונה שונה לגמרי, משום שחלק לא קטן מן הנרות האלה כבר נוצרו בארץ. עם הנרות המקומיים הקדומים נמנים גם הנרות ה"הרודיאניים". גם הם, כמו הנרות היווניים שקדמו להם, נעשו על-גבי אבניים ועל-פי מסורת דומה. הנרות האחרים נעשו כולם בתוך דפוסים, הן אלה שחיקו את נרות היבוא הרומיים והן אלה שנעשו במסורת הנרות ההרודיאניים, כמו נרות "הדרום". הנרות הרומיים נמצאו במספר מערות. אלה שנמצאו ב"בית-הספר" הם כולם מן התקופה הרומית. אלה שנמצאו ב"מערות היער" הם מן התקופה הרומית, הרומית המאוחרת ומן התקופה הערבית הקדומה. הנרות מ"מערות בית-הבד" הם מן התקופה הרומית, התקופה הביזנטית והתקופה הערבית הקדומה. נרות "מערות הספרייה" הם מן התקופה הרומית. נרות נוספים נאספו על-פני השטח; בין אלה גדול מספר הנרות מתקופה זו.

הנרות ההרודיאניים (מס' 10, 11, 48) נעשו על-גבי אבניים. הם בעלי גוף עגול ועין רחבה, בסיס משוטח וחרטום שקצהו עשוי בדמות מניפה. החרטום מקורצף והוא והוסף לגוף הנר בשעה שנעשה קשה כמו עור. הנרות האלה הם חסרי עיטורים, פרט לנר מס' 48, שקו אופקי שנעשה בחריטה חוצה את חרטומו לרוחבו. החרס הוא ורוד בהיר ודק יחסית. נרות אלה אופייניים לארץ, אך נראה שבתעשיות מקומיות אחרות נעשו נרות בעלי תכונות דומות; במרכז איטליה ובאירופה נעשו נרות דמויי ציפור החל מסוף המאה הב' לפנה"ס עד המאה הא' לפנה"ס; ובצפון אפריקה – במאה הא' לפנה"ס. לכולם יש חרטום דומה. הנר ה"הרודיאני" נקרא כך מפני שתחילת ייצורו היתה בזמן שלטונו של בית הורדוס (37 לפנה"ס והמשיך לשמש עד 135 לסה"נ). נר זה שימש ככל הנראה בעיקר את האוכלוסייה היהודית, בארץ ובעבר-הירדן שם היה יישוב יהודי צפוף. נר זה נמצא לצדם של נרות אחרים במערות הקבורה בירושלים. מספרם בקברים אינו רב; נרות רבים יותר נמצאו בשכבות היישוב של אותה תקופה. הוא היה נפוץ מאוד בכל חלקי הארץ. החלוקה הטיפולוגית של הנר נעשתה לפי חתך הנר – עגול, דמוי אבוב של מכונית או מלבני – וגם לפי רוחב המדף המצוי בתוך עין הנר, לפני השפה. בנרות שנמצאו באבו

22

21

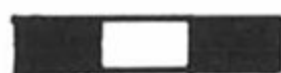
20

19

26

25

23

24

29

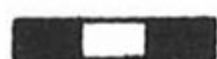
28

27

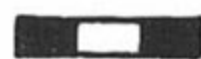
33

32

31

30

36

35

34

40

39

38

37

שושה המדף צר ביותר והגוף מלבני. לפיכך יש לראות בהם אולי נרות מן השלב המאוחר יותר, היינו המאות א'–ב' לסה"נ.

אפשר שלנרות שנעשו באבניים יש להוסיף גם את הנרות שמספרם 42 ו-51. נרות כאלה נתגלו בארץ בעיקר באיזור הצפון (עפולה, נצרת). הנרות האלה נמצאו יחד עם נרות בני התקופה הרומית הקדומה. גופם עגול, כמו הנרות ההרודיאניים והם בעלי בסיס דיסקוס (נר מס' 42 – ממערת הזהב), או טבעת (נר מס' 51). שני הנרות שונים זה מזה, האחד גבוה (מס' 51) והשני נמוך (מס' 42); הגוף הוא בעל זיווי חד. לנרות היתה ידית-אוזן שנמשכה מן הכתף אל עין הנר. שני חלקי הנר נעשו ככל הנראה בנפרד, וחוברו יחד. את עין הנר הקיף צוואר דמוי קערית. תופעה זו מזכירה את צוואר הקערית של הנרות מטיפוס אפסוס, שגם להם יש ידית. החרטום הוא בעל צלעות מקבילות, קצהו ישר, כמו חתוך, ואפשר שהיה מקורצף. פי הנר רחב. החרס שממנו נעשו הנרות אדמדם ומזכיר את החרס ששימש לעשיית סירי בישול בני התקופה.

בחפירות קורינת נמצאו נרות דומים (מטיפוס 16), שנעשו באבניים. גם החרס שלהם אדמדם. הם תוארכו למאה הא' לסה"נ, והיו שכיחים עד תחילת מאה ב' לסה"נ, עד שתפסו את מקומם הנרות הרומיים. לא מן הנמנע שגם בארץ עוצבו נרות דומים, לצד הנרות ההרודיאניים. הם גסים יותר, כמו כלי הבישול וכלי הבית. בסוף התקופה הביזנטית נעשו נרות דומים לנרות דמויי הנעל ולכן קשה להפריד בין הנרות הקדומים לאלה המאוחרים. נרות מן הטיפוס המכונה "נרות הדרום" (נרות מס' 13, 14, 15, 25, 49, 50), שזמנם אחרי שנת 70 לסה"נ עד שנת 135 לסה"נ, נמצאו במערות ("מערות היער", "מערות הספרייה", "מערות הכותל המזרחי") ועל-פני השטח. הנרות נעשו אמנם בדפוס, במסורת נרות הרודיאניים אבל בתוספת יסודות חדשים, שאומצו מן הנר הרומי הקדום – אלה הן הכנפיים המקשטות את צדי החרטום.

נרות הדרום אינם מהווים קבוצה הומוגנית; ניתן למצוא ביניהם נרות שונים. לצורך המיון העיקרי התבססנו בעיקר על סוג הידית: האם היא בעלת שקערוריות החזקה, או מחוררת, או מוצקה. הנרות שהם בעלי שקערוריות היו בשימוש ככל הנראה בדרומה של הארץ; הנרות בעלי הידית המוצקה מהווים את הקבוצה הצפונית. דגמי העיטורים שעל-גבי הנרות זהים פחות או יותר בשתי הקבוצות, אך ארגון השטח העליון שונה. הנרות הצפוניים הם בעלי משטח עליון ישר ושטוח והעיטורים בדרך כלל סובבים את העין (כאלה הם נרות מס' 13, 14, 49). בשל כך נותר על-גבי החרטום רק מקום צר לעיטור. עין הנרות הצפוניים מוקפת ביותר מטבעת אחת, וגם הבסיס הוא בעל יותר מטבעת אחת. הטבעות המרובות יוצרות סביב העין משטח רחב ועבה. קצה החרטום מעוטר במעגלים חד-מרכזיים. בנר מס' 25 מצוי בתוך העין מדף צר, בדומה לנרות הרודיאניים. לנר זה יש גם ידית-אוזן קטנה (בדומה לנר מס' 13), המצויה גם בנרות ההרודיאניים.

מבחר הדגמים הוא בעיקרו גיאומטרי או לקוח. מעולם הצומח: רימונים (מס' 49), אשכולות ענבים גדולים היוצאים מאמפורה שעל-גבי החרטום (מס' 25). שיטת העיטור מזכירה את הנרות הדרומיים. השריגים דקיקים מדי ביחס לכובד האשכולות. בנר מס' 46 נוסף קו לולייני החובק אשכולות סכמטיים, אך אלה סובבים את העין. על החרטום של נר מס' 46 נראה תבליט לא ברור. אולי זהו ראש אדם, בדומה לנרות מטיפוס ג'רש? דומה לו נר מס' 50, שבו ענף רחב צומח מן הידית אל החרטום ועל החרטום מתואר בתבליט גבוה יותר עלה. על החרטום של נר מס' 13 מופיע דגם שאינו מוכר לנו: בין שני עלים מוארכים

ומחודדים דמויי כף תמר, שהם שכיחים בנרות הדרום ובנרות ג'רש, נראה מעין מזבח, המורכב משני עמודים הניצבים על-גבי בסיס שתואר בקו אופקי המסתיים בלולייך כלפי מטה. בחלק העליון נראים בשתי הקצוות לוליינים נוספים.

נרות שונים, השייכים ככל הנראה גם הם לקבוצה זו, הם נרות מס' 12, 15. לנר מס' 15 יש שני פיות וידית מנוקבת והוא מעוטר בתבליט של ענפים קצרים הנמשכים באלכסון. בגלל חרטומי הנרות, שהם קצרים, והימצאותו של מדף בתוך עין הנר וגם בגלל הידית החלטנו לכלול גם אותו בקבוצה זו. עיטור דומה מופיע על-גבי נר שנתגלה באתונה. זמנו: המאה הב' לסה"נ. גם נר מס' 12 הוא בעל חרטום קצר ומעוגל המוקף טבעת. המראה, המעוטרת בענף, שבורה. נר זה חסר ידית, אך בסיסו דומה לזה של נרות הדרום; יש כאן אפוא תערובת של נר רומי עם נר דרום.

לנרות הדרום של אבו שושה יש תכונות שהן אופייניות יותר לקבוצה הצפונית (נצרת, בית שאן, חוקוק). אבל אין כל ספק שנרות דרומיים מצאו את דרכם גם לצפון.

נרות רומיים שאינם דווקא מקומיים (נרות מס' 18, 19, 26, 27, 44, 45, 52, 53, 54) הובאו לכאן מבתי מלאכה קרובים או שנעשו בארץ. נרות אלה נמצאו במערות "בית-הבד", "אמיר", "החורשה" ו"מדרון הצפוני" וגם על-פני השטח. הנרות כולם נמנים עם טיפוס הנר בעל הגוף העגול בצורת אגס. גוף הנר נמשך לעבר חרטום קצר, לעתים ללא כל מותן ואז הנר אגסי ממש. החרטומים כולם חסרי כנפיים. בסיסי הטבעת של נרות אלה אינם גבוהים מספיק להעמדת הנר והם רשומים בלבד. יש גם נרות שהם בעלי בסיסים שטוחים. המראה מוקפת טבעת, זהה לבסיס. חלק מן המראות שוברו כפי שהיה נהוג בארץ. הנרות חסרי ידיות. טיב החרס משתנה בנרות, ורובם מחופים. העיטורים מורכבים מלוליינים שבאו במקומם של הכנפיים, לצדי החרטום, כשביניהם דגם "מסרק". רק נר אחד, מס' 41, חסר לוליינים. לכל הנרות, פרט לאחד (מס' 19) יש במרכז הכתף גרזן כפול. זהו דגם אופייני לנרות בארץ, בפניקיה ובסוריה. צורת הגרזן הכפול משתנה מנר לנר. הגרזן מעטר נרות שירכתיהם חלקים אבל גם כאלה המעוטרים באובולים או בתימורות (נר מס' 45). שני נרות (מס' 18 ו-52) נעשו ככל הנראה בדפוס אחד; טיב החרס שלהם מעולה. כל אלה השתייכו ככל הנראה למאות א' – ג' לסה"נ. הנרות היו מזוגגים בגווני שונים. בנרות המאוחרים יותר, מן המאות ג' – ד' לסה"נ, המראה קטנה יותר והנר נראה עלוב (מס' 53, 19, 45 – ועליו שתי דמויות אדם). בנר מס' 45 נראה ראש אדם עד לחזה; הראש פונה שמאלה והוא עשוי בתבליט גבוה. זיהויו אינו ברור. בנר מס' 19 מתוארת ככל הנראה אשה עירומה הנמצאת בתנועה והמחזיקה בידיה משהו. ידה האחת מושטת קדימה והשנייה מורמת למעלה. בנר מס' 27 נראה אגרטל בעל בסיס גבוה הדומה לבסיס מנורה. גוף מחורץ והצוואר גבוה במיוחד ומדורג. השפה ישרה ועבה. שתי-ידיות אוזן נמשכות עד לחלקו התחתון של הכלי ובין הידיות ומעל הפתח יש עיטור של נקודות. לא נמצאה מקבילה זהה ממש, אבל בקפריסין ובשומרון נמצאו דגמים דומים. הוא דומה גם לגביע החקוק באבן על מצבה ברומא. בנר אחר (מס' 44) המראה מעוטרת בקווים עמוקים שקצותיהם מפוצלים ל-Y. נר זה נמנה עם הנרות המאוחרים. הגרזן הכפול שעל הכתף מנוון; פי הנר רחב.

בסיסו של נר מס' 54 מעוטר בקווים רדיאליים. נר זה שייך למשפחת הנרות השומרוניים האגסיים, וזמנו המאות ג' – ד' לסה"נ.

נר בן התקופה הרומית המאוחרת הוא נר מס' 16 מ"מערות היער". זהו נר שכיח בפניקיה

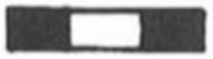
43

42

41

46

45

44

49

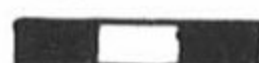
48

47

51

50

54

53

52

58

57

56

55

61

60

59

64

63

62

והוא היה נפוץ גם בחלקים אחרים של הארץ, בעיקר לאורך החוף אך הגיע לדרום. נר זה אינו ידוע בעולם הנרות המערבי, אך נמצא כנר יבוא באתונה ובקפריסין. לנר יש ידית מוצקה ומחודדת, הגולשת אל תוך המראה, וחרטום המחולק לאורכו ולרוחבו. החרטום מופרד מן הגוף בקווים אלכסוניים. הנרות הללו כמעט אינם מעוטרים. העיטור השכיח בהם הם אוכלים או תימורות. לנרות הקדומים יש בסיס טבעת; לנרות המאוחרים יש בסיס שטוח. בנר זה הבסיס הוא שטוח. תאריך הנר מאות ג' – ד' לסה"נ.

התקופה הביזנטית (סוף מאה ג' עד מאה ז' לסה"נ)

הנרות מן התקופה הביזנטית (מס' 20, 29, 22, 23, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 56, 57, 58, 59) נמצאו במערות "בית-הבד", "אל-על", "ארבל", ועל-פני השטח. בתקופה הזאת נמצא טיפוס נרות שונים, שקל יותר לשייכם לקבוצות אתניות שהיו בעלות אמונה שונה:

א. נרות נוצריים

1. "מנורת שבעה הקנים" (מס' 20, 29, 58, 59; אמצע מאות ד' – ז' לסה"נ). שמם של נרות אלה ניתן להם על שום העיטור שעל-גבי החרטום, הדומה בחלק מן הנרות למנורת שבעה הקנים. נרות אלה אינם מיוחדים לאיזור מסוים, פרט לנר מס' 29, שהוא שכיח יותר באיזור ירושלים (יהודה). גם נרות אלה אינם אחידים בפרטיהם אך הם מוגדרים היטב. לנרות האלה יש צורה אגסית וחתך דו-קוני. הם בעלי בסיס טבעת, שאינו מהווה עיגול שלם, עבה וגבוה. גם העין מוקפת באותה טבעת עבה, וטבעת נוספת צרה מחוצה לה. ירכתי הנר מלוכסנים ומעוטרים בדרך כלל בקווים רדיאליים. החרטום מעוטר בדגם שהוא משהו בין ענף למנורה בעלת קווים אלכסוניים. מספר הקנים משתנה; לחלק מן ה"מנורות" יש גם מעין רגל (נר מס' 58). פי הנר קטן ומוקף טבעת. למרבית הנרות אין ידית ואת מקומה מסמנת בדרך כלל נקודה או דגם אחר (מס' 29). את מקום הקווים הרדיאליים תופסת בחלק גדול של הנרות כתובת ביוונית המשבחת את ישו ("אורו של ישו מאיר לכל") או כתובת אחרת (נר מס' 20). נרות אחדים הם שונים מעט גם בצורת הנר והחרטום; הם בעלי ידית-אוזן גדולה באחורי הנר, שבחלקה העליון נראה לוח בדמות צלב (נר מס' 59), או פני אדם. גם הצלב עצמו מעוטר. נר שונה מעט הוא הנר הקטן מס' 29, שעל חרטומו נראה צלב מנוון.

2. נרות מטיפוס "קיסריה צפון" (מס' 34, 36, 47) הם נרות אופייניים לחלקה הצפוני של הארץ. זמנם החל מאמצע המאה הד' עד המאה הה' לסה"נ. נרות אלה דומים לנרות שנעשו בקיסריה. הדבר היחיד כמעט המבדיל ביניהם הוא, שלנרות הצפוניים יש עין רחבה, ואילו לדרומיים יש מראה סגורה. לנרות אלה יש גוף רחב ושלושה סוגי בסיס: משוטח, משוקע, או טבעת. החרטום רחב וקצהו קשות, לצדי החרטום נראה זוג קשתות שדומות להן מצויות גם בנרות שומרונים, אלא ששם הן מולאו וקיבלו צורת סולם. לנרות יש ידית מדף מחודדת בין העין לקצה הירכתיים. מלבד זוג הקשתות שלצדי החרטום מאפיין את הנרות האלה גם עיטור בדגם משולשים המופיע על-גבי החרטום, בתבליט, או דגם קטן אחר. העין מוקפת

בכמה טבעות. הנרות האלה מחופים כולם בחיפוי חום-אדום. החרס בהיר. העיטורים שבירכתיים הם בדרך כלל בדגמים גיאומטריים.

הנרות שנעשו בקיסריה שימשו בוודאי את העדה הנוצרית, מאחר שמרובים בהם הצלבים ועיטורים בעלי אופי נוצרי. בנרות הצפוניים לא נמצאו הרבה צלבים. נר אחד ולו ידית דמויית צלב נתגלה בנהריה (טרם פורסם), אך רבים הנרות מטיפוס זה שנתגלו במערות הקבורה של בית שערים; מכאן, שנעשו קרוב לוודאי גם עבור קהל יהודי. נרות מסוג זה נמצאו גם במערות הקבורה שנחשפו בנצרת, בנהריה ובמקומות נוספים.

שני שברי הידיות (מס' 34 ומס' 47) נמצאו האחת במערת "אל-על" והשנייה על-פני השטח. הם שייכים לנרות מן הטיפוס הזה. השבר האחרון נמצא לפני זמן רב. נראה שהם נעשו באותו דפוס. ידיות בדמות פני אדם אינן נדירות בתקופה הביזנטית. הידית עבה. הגב מוחלק. הפנים מופנים אל הנר ותווייהם בולטים: האף רחב ונמשך לאורך כל הפנים ומשאיר רק מקום צר לשיער המתואר בקווים אלכסוניים קצרים; האישונים כדוריים; העיניים תחומות בקווים עבים; הלחיים מסומנות בקווים קצרים. החרס בהיר והחיפוי חום-אדום בהיר. מאחורי הידית ניכרת לחיצת הבוהן אל התבנית. בבית שערים נמצא נר כזה שלם ונר נוסף נמצא בנצרת.

ב. נרות "שומרוניים"

יחסית לשאר הנרות נמצאו באיזור הנדון נרות רבים מן הסוג המכונה "שומרוניים" (מס' 21, 22, 23, 30, 31, 32, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 56, 62, 63). תחילתם של נרות אלה בסוף המאה הג' לסה"נ והם שימשו, בשינויים אחדים, עד המאה הז' לסה"נ. הנרות השומרוניים נמצאו במערות "בית-הבד", "אל-על", "ארבל" וגם על-פני השטח. כל הנרות ממערת "ארבל", פרט אחד (מס' 36), משתייכים למשפחה השומרונית. המערה שימשה לקבורה במשך תקופה ארוכה — מסוף המאות ג'—ד' ועד למאה הז' לסה"נ, היא התקופה הערבית הקדומה.

לא נמצאו נרות שומרוניים עגולים (טיפוס 1), שהם נדירים בצפון, אלא רק נרות שיש להם תעלה לאורך החרטום (טיפוס 2). לנר זה גוף אגסי. הידית שבלטה מתוואי הנר דמויית מדף. בסיס הנרות עשוי בצורת טבעת אחת עד שתי טבעות ובמרכזם בליטה שבה היתה נעוצה המחוגה שבעזרתה חרתו את תוואי המעגל. רק בנר מס' 35 מופיע סולם לצדי החרטום ושתי מאכלות. זהו נר טיפוס 1. כל שאר הנרות הם ללא קשת-סולם. לצדי החרטום נראות קשתות הנמשכות בקו אחד (נרות מס' 21, 22, 23, 37), בדומה לאלה שבנר מס' 35. דומני, שתופעה זו אינה מצויה בנרות הדרומיים ובאלה של מרכז הארץ. המראות שוברו עד לשפת המראה, והנרות נראים כאילו נוצרו עם עין רחבה מלכתחילה. הנרות אינם מחופים.

תופעה זו, של הימצאות נרות שומרוניים מטיפוס 2 בלבד, ידועה ממערת הקברים בכפר ערה ומאוסף הנרות שבלהבות חביבה. נרות אלה הם הם שהתפתחו לנרות השומרוניים המאוחרים יותר והוואריאציה של נרות אלה היא ככל הנראה איזורית, אך היא נמצאה גם בלהבות חביבה. לאורך חרטום הנר יש תעלה רדודה, בגובה פני הנר, המתוארת רק בקווים מקבילים או אלכסוניים מעט (נרות מס' 22, 23, 37). בנרות אלה שונה גם העיטור לאורך הירכתיים. לפעמים מופיע לאורך החרטום ענף הצומח מהידית (נר מס' 37), ולפעמים הוא

נמשך לרוחב הירכתיים (נר מס' 32). ואריאציה נוספת היא תעלה עמוקה (נרות מס' 21, 56). אבל עדיין יש אלמנטים משותפים, כמו קשתות לצדי החרטום ודגם גיאומטרי במתאר של חצי מעגל, שהוא אופייני לנרות שומרוניים. לכל הנרות יש פה קטן מאוד. הסמל היחידי המצוי כאן הם זוג הפגיונות-מאכלות, שלדעתנו מסמלים את סיפור העקידה, או את ברית המילה (נר מס' 35).

הנרות השומרוניים המאוחרים יותר, בני המאות ה'–ו' לסה"נ (30, 31, 38, 41), הם בעלי גוף רחב, ידית מדף דומה אבל עבה יותר וחלוקה שונה של השטח המיועד לעיטורים. העיטור בדרך כלל אחיד ונמשך לאורך הירכתיים. הוא מורכב בעיקר מקווים מקבילים. בחתך הנר הוא דמוי טרפז. לפעמים מופיע דגם של פרחים בחלק האחורי (נר מס' 38). הפרחים מסודרים בדגם הסולם, צורה שהיא אופיינית לנרות השומרוניים.

אחרוני הנרות השומרוניים היו בשימוש ככל הנראה גם בתקופה הערבית הקדומה, כלומר במאה הז' לסה"נ (נרות מס' 39, 40). נרות אלה אינם שונים למעשה בהרבה מנר מס' 38. הם נמצאו באותה מערת קברים ("מערת ארבל"). ההבדל העיקרי ניכר במתאר התעלה שלאורך החרטום: היא רחבה יותר ומסתיימת בחלקה התחתון בקו אופקי. במקרה שלנו הקו מצוי מעבר לשפת עין הנר. במקרה שהוא נצמד אל השפה, השפה מקבלת צורה של פרסה. העיטור אחיד פחות או יותר לאורך הכתף – קווים מקבילים שאינם אלכסוניים, מאחר שגם רוחב הנר איננו משתנה, אלא לקראת פי הנר. נרות בני התקופה הערבית עצמה – מאות ז'–ח' לסה"נ – הם נרות מס' 43, 62. בנר מס' 43 עדיין העין עגולה עם נטייה לפרסה; בנר מס' 62 העין בצורת פרסה. בכל שאר הפרטים שני הנרות זהים. זוג קווים מקבילים, בחלק העליון של העין, מחלק את הנר לרוחבו. מעל לקו רוחב זה ירכתי הנר מעוטרים בדרך כלל בענף רחב. החלק התחתון משתנה (מס' 43): שני רגיסטרים (טורים-מעגלים) של דגמים, סולם ונקודות מקיפים את העין. בנר מס' 63 החלוקה היא לרוחב וכל משטח מעוטר בדגם אחר: רשת, קווים מקבילים וענף לרוחב הנר. ידיות הנר דומות לידיעות הנרות הקודמים, אך הן צרות יותר ופחות עבות ונוטות יותר כלפי מעלה. עיטור נוסף נראה בתעלה שלאורך החרטום, שאינה עמוקה. התעלה אינה מלאה בדגמים, ובדרך כלל מופיע רק עיטור בודד אחד. החרס אדמדם, הנרות אינם מחופים. לאותה תקופה יש לייחס גם את הנרות מס' 31, 41.

עם נרות התקופה הביזנטית יש למנות גם נר אחד שיובא מצפון אפריקה (מס' 28), שנמצא במערת "אל-על". הוא מן המאות ד'–ה' לסה"נ. צפון אפריקה הפכה להיות מקור עשיר לנרות מיוחדים, הניכרים ונבדלים ממכלולי הנרות המקומיים בראש וראשונה בצבע החרס שממנו נעשו: אדום-חום, מפולם היטב, בדומה לכלי הפסבדו-סיגילטה בני התקופה. גם צורת הנר מיוחדת: הוא מוארך ובעל מראה הנמשכת לתעלה לאורך החרטום, וידית מדף גבוהה מאוד החודרת אל תוך המראה ורישומה ניכר גם על-גבי הבסיס. לנר יש בסיס טבעת, שהוא מעוטר לעתים. שיטת העיטור היא מיוחדת: הטבעת חותמות בדגמים שונים, מוכנות מראש, בתוך דפוס שהיה עשוי מחומר רך, כמו גבס או טין. התוצאה היתה עיטור הנר בתבליט. נרות אלה מהווים את טיפוס 2 של הייס, שתחילת השימוש בהם היתה במאה הד' לסה"נ, אך שימושם נמשך גם במאה הה' לסה"נ וגם אחר כך, במאה הו' לסה"נ. נרות אלה נמצאו בעיקר לאורך חופי הארץ, למשל בשקמונה, בקיסריה, בעזה.

יש דמיון רב בין נרות אלה ובין הנרות שנעשו בצפונה של הארץ בתקופה הביזנטית. הנרות האלה היו מעוטרים על-פי רוב בנושאים שתוכנם נוצרי או במוטיב המבוסס על

סיפורי התנ"ך, אך רבים הם הנרות הנושאים על-גבם את דגם מנורת שבעה הקנים. נר מן התקופה הביזנטית (מס' 63), כלומר המאות ו'–ז', נמצא על-פני השטח. לנר זה יש אלמנטים הדומים לאלה של נר 62: תעלה משולשת וקו אופקי רחב בבסיסה. המראה נשברה. ענף מעטר את ירכתי הנר העליונים, עיטור סכסך ומעגלים את החלק התחתון. לנר יש חתך טרפזואידי. ההבדל היסודי הוא בצורת הידית של הנר, שהיא זיז משולש קטן. כמו-כן נמצאו שברים שלא ניתן לעמוד על השתייכותם המדויקת (מס' 55, 57), אך מטיב החרס והדגמים נראה, שהם שימשו בתקופה הביזנטית.

התקופה הערבית (מאה ז' עד ימי הביניים)

מתקופה זו נמצאו נרות אחדים (נר מס' 17 ממערת "היער"; נר מס' 24 ממערת "בית-הבד" נר מס' 33 ממערת "אל-על". נרות אחדים נמצאו על-פני השטח (נרות מס' 60, 61). תחת הכותרת של התקופה הביזנטית כבר כללנו נרות אחדים בני תקופה זו, הערבית, מאחר שבמובן טיפולוגי הם היו המשך לנרות התקופה הביזנטית.

הנרות האלה מהווים כאן דוגמאות לנרות מטיפוס חר' מפג'ר (מס' 17, 24), הנקראים כך על שם המקום שבו נמצאו לראשונה, הוא ארמון הישאם ליד יריחו. צורת הנר שונה מזו הביזנטית דמויית השקד, למרות שבסיס הנר הוא בעל מתאר דומה. פי הנר קטן ומנוקב באלכסון. כתף הנר חדה. גם הידית של נרות אלה שונה (ראה מס' 24). היא דומה ללשון קצרה זקופה, הצומחת ישר עם הקו החיצוני של הנר, אך אינה מגיעה לעין. עין הנר מוקפת שתי טבעות; החיצונית נמשכת אל החרטום ומהווה תעלה לא עמוקה. פי הנר נכלל בתוך התעלה. התעלה בדרך כלל מעוטרת בעיטורים גיאומטריים. בירכתי הנר נראים שריגים, או מדליונים. קיימים הבדלים בין הנרות; אלה שנעשו בצפונה של הארץ שונים בסגנון העיטורים ולעיתים גם בטיב החרס, שהוא כהה יותר (למשל נר מס' 17) מאלה שנעשו בדרום, שם נעשו הנרות מחרס בהיר יותר (כמו למשל נר מס' 24). האשכולות מסוגננים ביותר ונראים כדגם גיאומטרי. הנרות האלה נפוצים בכל חלקי הארץ; זמנם המאות ח'–ט' לסה"נ.

לנרות מס' 60 ו-61 צורת שקד, אך בסיסם דמוי טבעת ומעוטר (למשל נר מס' 60). הכתף חדה, העין מוקפת שפת טבעת ומלבדה מקיפות את העין טבעות המשיקות לתעלה שלאורך החרטום. התעלה כוללת את פי הנר, שהוא צר. עיטורי הירכתיים זהים כמעט בכל הנרות: מעגל המורכב מקווים קצרים בדגם סולם ולצדו מעגל המורכב מנקודות. בתוך התעלה מופיע תמיד דגם "היראלדי". צבע החרס מוורוד-ירקרק עד אפור-ורוד והוא מתכתי למגע. הנרות אינם מחופים. הם היו נפוצים בכל חלקי הארץ.

הנר המאוחר ביותר תקופה זו שייזכר כאן, נר מס' 64, נמצא על-פני השטח. אם השבר זוהה נכון, אזי הוא מן המאות י"ג–ט"ו לסה"נ. זהו נר דמוי סנדל. הידית דמויית לשון מורמת ומקופלת כלפי מעלה ונוטה קדימה. הדבר מזכיר חרטום של אוניה. העין קטנה יחסית ואינה מוקפת שפה. הפה מחודד. נרות אלה מעוטרים בתבליט קווי המכסה את כל השטח כרקמה, אם בדגמים גיאומטריים ואם בכתב קופי, היראטי.

סיכום

התמונה המצטיירת ממחקרם של נרות החרס שנאספו באבו שושה החל מן התקופה ההלניסטית ועד לתקופה הערבית נותנת תשובה חלקית ומשוערת על הרבה שאלות, שהחשובה שבהן היא, מי היו האנשים שהתגוררו כאן, או שהשתמשו במקום כשדה קבורה. אין כל ספק שבמרוצת השנים הארוכות התחלפה האוכלוסייה. רק בתקופות המאוחרות יותר, מסוף התקופה הרומית ואילך, ניתן אולי לכנות את הקיבוצים האנושיים או את העדות שהתגוררו במקום בשמות. בתקופה הרומית הנרות ההרודיאניים ונרות הדרום משמשים עדות לקיומה של קהילה יהודית, שהתגוררה ללא ספק לצדם של עממים אחרים, פגאנים ואולי גם שומרונים. החל מן המאות ג'–ד' לסה"נ, היינו בתקופה הביזנטית יש עדות לקיומה של קהילה שומרונית; הנרות מתקופה זו הם הנרות הטיפוסיים לאיזור שומרון ולשומרונים. קהילה זו המשיכה להתקיים עד לתקופה הערבית הקדומה. נרות טיפוסיים לאוכלוסייה נוצרית מעטים כאן יחסית, אך הם ישנם. נרות יהודיים ועליהם סמלים יהודיים טיפוסיים לא נתגלו כאן. מכאן יש להניח אולי, שהיישוב באבו שושה היה מעורב.

מכלולי הנרות משתבצים יפה בתוך המרקם האיזורי, שהוא מכלול טיפוסי לאיזור הזה בתקופה הרומית והביזנטית ואשר דומים להם משמשים באיזור נצרת, בבית שערים, בנהריה, בחיפה ובעפולה. הנרות השומרוניים הם יוצאי דופן; הם מתקשרים לאיזור הרי אפרים ומנשה, היינו איזור שישבה בו אוכלוסייה שומרונית, כמו ואדי-ערה, להבות חביבה, עד אפולוניה ואפק. נרות אבו שושה הם ואריאציה חדשה של נרות אלה, שלא היתה שכיחה קודם. מספרם של הנרות השומרוניים כאן גדול יחסית.

גבע פרשים אכן שוכנת על צומת הדרכים העתיקה, וגם אינה מרוחקת מרצועת החוף, מפרץ חיפה, והעמקים. מעניין לציין, שלא נמצאו נרות מתוצרת תעשיית הנרות הצפוניים של התקופה הביזנטית, בעלי העיטור הטבוע, פרט לנר מס' 16. דווקא נרות אלה מרובים באיזור חיפה-שקמונה, נהריה, בית-שערים, נצרת וקיסריה. מסתבר אפוא, שנרות אלה לא חדרו אל מעבר הרים זה. הקשרים בתקופה הרומית והביזנטית הם אפוא בעיקר עם איזור נצרת, בית-שערים וחלקים אחרים של הארץ שהמכלולים השכיחים שלהם משמשים בכל חלקי הארץ. רק הנרות השומרוניים מעידים על קיומם של קשרים עם השומרון, בעיקר הדרומי-מערבי.

קטלוג הנרות

1. נר מס' 80–915	מחפירות ע' ענתי, 1979	גובה	רוחב	אורך
		3.9	7.0	9.2

גוף עגול, עגול בחתך, בסיס דיסקוס מדורג, בולט פנימה לתוך הנר.

ידית אופקית, חסרה. חרטום בעל משטח ישר. פי הנר צר. העין מוקפת טבעות.

חרס מפולם. מזוגג.

זמנו של הנר מתחילת המאה הד' לפנה"ס עד אמצע המאה הג' לפנה"ס. יבוא מאתונה.

בגלל צורת הידית כונה נר זה בשם "U Shaped".

מקבילות: Oziol, Pl. 5:51; Howland, type 25A, Prime Plate 38:297, 287; Bailey (1975), Q71, 75, Athens

2. נר מס' 80-913	חפירת הזורע	גובה	רוחב	אורך
		2.5	5.2	8.8

"דמוי דולפין". גוף עגול, בסיס דיסקוס, עין מוקפת טבעת רחבה. חרטום מאורך, חצוי בקצהו. פה רחב. זיז לולייני. צמות ברווחים. חרס שחור-אפור. שרידי חיפוי. סימני פית. תאריך הנר נתון בוויכוח: בין סוף המאה הג' לפנה"ס ועד בואם של הנרות הרומיים במאה הא' לפנה"ס. העיטור והנר אופייניים לארץ-ישראל ולסוריה.

3. נר מס' 80-914	כנ"ל	גובה	רוחב	אורך
		3.4	8.0	9.7

זהו כלי למילוי שמן. בסיס טבעת רחב, גוף קוני, עשוי בדפוס. הכתף מלוכסנת, בסיס דיסקוס רחב, מוקף טבעת, חדק קוני בעל פתח זעיר על הכתף. ארבעה נקבים לשם מילוי שמן. הירכתיים מעוטרים בתימורות משולשות כמו נר מס' 50-83.⁹ בדיסקוס בתוך מדליון פנים של אשה או גבר צעיר שתלתליו יורדים על לכתפיים. תווי הפנים ברורים, האף בולט, הפה צר, הלחיים מלאות. אפשר שזו דמות הליוס. חרס אפור בהיר. חיפוי שחור.

זמנו של כלי זה ככל הנראה מסוף התקופה ההלניסטית ועד המאה הא' לסה"נ. בגלל הדמיון לנרות אפסוס יש להקדים את זמנו, אך השפעתם של נרות רומיים תומכת בתאריך המאוחר יותר. הדגמים שעל הירכתיים דומים לאלה שעל הנרות מטירת יהודה.

מקבילות: Crowfoot III, Fig. 87.2; Howland, type 49a

4. נר מס' 83-53	מערת הקצינים	גובה	רוחב	אורך
		3.5	5.3	8.5

נר עגול וגבוה. בסיס דיסקוס רחב, שמרכזו בולט פנימה אל גוף הנר. העין רחבה ומוקפת חריץ וזיז מחורר בחלקו בצדו השמאלי. חרטום צר. פי הנר מוארך. חרס ורוד. זיגוג חום-שחור בחלק העליון של הנר ואדום בחלק התחתון. זיווי קל של הגוף.

זמנו של נר זה מסוף המאה הג' עד אמצע המאה הב' לפנה"ס.

מקבילות: Broneer, Isthmia Pl. 17, 133 175-225 B.C.; Howland, type 25b, prime No. 336; Bailey (1975), Q382

5. נר מס' 83-51	מערת הקצינים	גובה	רוחב	אורך
		3.4	5.0	8.0

בסיס דיסקוס, עין מורמת ומוקפת שפה רחבה. זיז מצד שמאל בדמות "ברווז". חרטום צר ומוארך, פה רחב. עיטור בתבליט אובולים בדגם דמוי "קוביות שוקולד" סביב העין. חרס ורוד. שרידי חיפוי חום-אדום. סימני פית.
עיטור נקודות או חצאי מעגלים סביב העין מופיע כבר בנרות מטיפוס Howland 545B מסוף המאה הג' לפנה"ס ואולי גם במאה הב' לפנה"ס.

6. נר מס' 49–83	מערת הקצינים	גובה	רוחב	אורך
		2.4	6.8	+9.3

בסיס דיסקוס לא גבוה שנעשה בחריטה. העין קטנה ומוקפת חריץ. חרטום לא מאורך, פגום ומעוטר בתימורה. גוף הנר דמוי עפיפון. נראות שתי בליטות ועליהן קווים קצרים מימין ומשמאל. הבליטה השמאלית משולשת ומעוגלת. במרכז הנר מאחור עיטור צמה ומשני צדדיה נראות שתי דמויות לבושות שמלה ובעלות כנפיים. אחת הדמויות היא ככל הנראה אשה, השנייה היא גבר. האשה מחזיקה בידה חפץ מוארך, אולי לפיד, והגבר מחזיק בידו אולי חנית.

חרס אפור בהיר. חיפוי חום-אדום בהיר.
נר דומה נמצא בקפריסין וזמנו מסוף המאה הב' לפנה"ס עד תחילת המאה הא' לפנה"ס. מקבילות: Howland, Pl. 55; Crowfoot, Fig. 87.7; Bailey 1975), Q502 from Cyprus. התימורה נמצאת כבר בנרות קודמים (Oziol, Pl. 8:132), באגורה טיפוס 46A מאמצע המאה הג' לפנה"ס, אך ממשיכה להיות שכיחה עד סוף התקופה ההלניסטית.

7. נר נס' 52–83	מערת הקצינים	גובה	רוחב	אורך
		2.7	5.0	+8.9

גוף עגול, בסיס דיסקוס, חרטום מוארך מאוד, קצהו שבור. לצדי בסיס החרטום שני קווים בתבליט. העין מוקפת מדף רחב. קצה החרטום חצוי לרוחבו. סביב הירכתיים עיטור ענף עדין וסביב השפה מחרוזת של משולשים בתבליט. לאורך החרטום ענף, בין זוג קווים מקבילים.

חרס חום-שחור מפולם היטב.
זמנו של הנר מאמצע המאה הב' עד המאה הא' לפנה"ס, דומה לנרות טירת יהודה. מקבילות: Howland, type 53; Goldman, Group IV; Bailey (1975), Q368 from Rhodes.

8. נר מס' 48–83	מערת קברים, מגרש הספורט	גובה	רוחב	אורך
		4.4	4.5	18.5

בסיס טבעת עבה, כמו השפה המקיפה את העין. גוף משולשי ולו שלושה חרטומים מוארכים. הפה רחב. ביניהם נראות בליטות מוגבהות תמימות המסודרות בחצי קשת. סביב העין עיטור של חצאי אובולים. נעשה בדפוס.
חרס ורוד. חיפוי חום-אדום. סימני פית.
זמנו מאות ב'–א' לפנה"ס.

מקבילות: Oziol, Pl. 9:152, 153; Bruneau 4418, 4439; Bailey (1975), Q557 from Egypt 2nd–1st Cent. B.C.

נר מס' 50–83	מורד דרומי	גובה	רוחב	אורך
		2.3	5.4	+9.7

גוף עגול, בסיס דיסקוס משוקע מעט. העין מוקפת טבעת רחבה. החרטום מוארך, קצהו חסר, חצוי לרוחבו. ידית-אוזן מחורצת, זיז לולייני בצורת האות "S" משמאל. בבסיס החרטום קווים. לחרטום יש רכס משולשי. חרס חום-שחור מפולם.

התימורות המסוגגנות על הכתף, וכן הידית, דומות לקישוט שעל הנרות מטיפוס אפסוס ולעיטור שעל הכלי למילוי שמן מס' 3. זמנם מסוף המאה הב' לפנה"ס עד המאה הא' לסה"נ.

מקבילות: Oziol, p. 7, 52, 53, Pls. 114, 116; Waage (1934), type I; Waage (1941), types 13 and 15; Bruneau 4368

נר מס' 59–83	מערת קברים בבית-הספר	גובה	רוחב	אורך
		2.6	5.7	8.4

נר הרודיאני מן התקופה הרומית הקדומה — סוף המאה הא' לפנה"ס עד שנת 135 לסה"נ. בסיס משוטח. בסיס החרטום מקורצף. העין מוקפת טבעת. כמעו אין מדף. הירכתיים שטוחים.

חרס ורוד. סימני פית. צמידה.
מקבילה: Smith & Kahane.

נר מס' 106–83	כנ"ל	גובה
		4.0

נר הרודיאני כמו הקודם. שבר חרטום עם חלק קטן מן הכתף. מקורצף. קשת קצרה. הפה רחב. חרס בהיר.

נר מס' 63–83	כנ"ל	גובה	רוחב	אורך
		2.0	6.3	8.0

נר מן התקופה הרומית. גוף עגול, חתך דו-קוני, בסיס מוקף שתי טבעות עדינות. מרכזו בולט. דיסקוס שקוע מוקף שתי טבעות. חרטום קצר מוקף כולו במעגל. עיטור בדיסקוס בצורת שני מעגלים של קווים קצרים, מוקפים טבעת. הדיסקוס שבור. חרס ורוד. חיפוי חום-אדום. בריא.

נרות דומים נמצאו באתונה. החרטומים שם מוקפים טבעת דקה. נר דומה נמצא באיזור נצרת.

מקבילות: Bagatti; V. Sussman (1982), Nos. 157, 194

13. נר מס' 57–83	מערת היער	גובה	רוחב	אורך
		2.5	+4.0	9.5

נר מטיפוס הדרום מן התקופה הרומית הקדומה. זמנו שנת 70 לפנה"ס עד שנת 135 לסה"נ. בסיס טבעת המורכב משתי טבעות. העין מוקפת שתי טבעות. ידית מחוררת. חרטום בעל כנפיים, קצהו קשות; לרוחבו שני קווים ובקצהו שני מעגלים מרכזיים. העיטור סגור במעגל ובו מטופות של קווים עדינים ועבים הדומים לעלים מחודדים. על החרטום שולחן-מזבח המורכב משני עמודים העומדים על בסיס בעל רגליים עבות קשותות. בחלק העליון, החצוני, מתרוממים לוליינים. לצדי המזבח ענפים מחודדים — תמר, לולבים. חרס ורוד. חלק חסר.

מזבחות דומים על-גבי נרות הדרום מס' 100–94. עיטור הירכתיים כמו במס' 223, אצל Sussman (1982).

14. נר מס' 58–83	כנ"ל	גובה	רוחב	אורך
		3.3	6.0	9.2

נר מטיפוס הדרום מן התקופה הרומית הקדומה כקודמו. בסיס ועליו שתי טבעות. העין מוקפת שתי טבעות. ידית מוצקה. חרטום קצר, בעל כנפיים. עיטור של מעגלי נקודות תחומים במסגרת.

חרס ורוד. צמידה. חלק חסר.

מקבילות: Sussman, (1982), No. 152

15. נר מס' 71–83	כנ"ל	גובה	רוחב	אורך
		1.8	4.3	6.0

נר מטיפוס הדרום, ככל הנראה. בעל שתי פיות. זהו נר קטן ונמוך ובעל בסיס טבעת. העין בעלת טבעת ומדף פנימי, כמו בנרות ההרודיאניים. החרטומים קצרים ומעוגלים. הידית מנוקבת.

חרס ורוד. סימני פיה.

סגנון העלים ידוע גם מנרות יווניים מן המאות ב' ו-ג' לסה"נ. החרס, העין והידית משייכים אותו למשפחת נרות הדרום.

מקבילות: O. Broneer, Isthmia, type XXVII, Pl. 30:2800; Bailey (1975), lamp Q273;

Bruneau, No. 1957, 1st–2nd Cent.

16. נר מס' 60–83	כמו נר מס' 10	גובה	רוחב	אורך
		3.0	6.8	+5.0

טיפוס פניקי. מן התקופה הרומית המאוחרת, מאות ג'-ד' לסה"נ. גוף מעוגל, בסיס משוטח, דיסקוס מוקף טבעת. שבור. ידית זיז מחודדת. חלקה הקדמי בתוך הדיסקוס. מותן קטנה. חרטום מחולק לאורכו בקו. החרטום פגום. חרס ורוד. צמידה.

מקבילות: Avigad, Pl. LXX:11.

17. נר מס' 66-83	כמו נר מס' 14	גובה	רוחב	אורך
		3.5	6.7	8.8

נר מטיפוס חרבת מפג'ר. מן התקופה הערבית, מאות ח'-ט' לסה"נ. דמוי שקד. בסיס דמוי שקד קטן מורם. העין מוקפת חריץ הנמשך לתעלה. על החרטום עיטור של קווים מקבילים. פי הנר קטן. הידית חסרה.

חרס ורוד. חיפוי חום בהיר.

עיטור של לוליינים חובקים עיגולים, אשכולות מסוגננים ועלה.

מקבילות: Baramki, Pl. XVIII:1-3, 5, 6

18. נר מס' 83-101	מערת בית הבד	גובה	רוחב	אורך
		2.4	7.2	+6.2

בסיס בעל שתי טבעות מרוחקות זו מזו, רשומות.

חרס ורוד. חיפוי חום כהה.

מקבילות: Kahane, Fig. 3, 22.

19. נר מס' 64-83	כמו נר מס' 3	גובה	רוחב	אורך
		1.8	6.7	8.0

נר מן התקופה הרומית, מאות ב'-ד' לסה"נ. נר עגול. חתך דו-קוני. בסיס טבעת רשום. חרטום קצר חלק. הפה צר. דיסקוס קטן מוקף טבעת. עיטור בתבליט שחוק, ככל הנראה דמות עירומה עומדת המחזיקה דבר מה לפניה.

חרס ורוד בהיר. חיפוי חום-אדום-שחור.

מקבילות: Oziol, Pl. 31:555.

20. נר מס' 83-104	כנ"ל	4.5		
-------------------	------	-----	--	--

שבר של נר שבעה קנים מן התקופה הביזנטית, מאות ד'-ו' לסה"נ. גוף אגסי, בסיס חסר. חלק מעין הנר מוקף שתי טבעות. נשמרו שלוש אותיות של תחילת כתובת ביוונית: ΦΨC. חרס ורוד.

מקבילות: Sellers; Nitowski.

21. נר מס' 63-102	כנ"ל			
-------------------	------	--	--	--

נר ממשפחת הנרות השומרוניים. מאות ה'-ו' לסה"נ. חרטום בלבד. אורכו 5.0 ס"מ. עליו

תעלה עמוקה תחומה בשפה. משני עבריה עיטור קשת. על הירכתיים עיטור של ענף רחב. פי הנר צר.

חרס ורוד.

מקבילות: Sussman, (1976); Sussman (1983), type 2-3.

22. נר מס' 83-103 כנ"ל

נר שומרוני כמו קודמו. שבר עליון בלבד. העין מוקפת שתי טבעות הנפתחות לתעלה על החרטום. בתוכה נראים קווים נוספים, הנמשכים לאורכה. ידית זיז אופיינית. עיטור בצורת מחרוזת של נקודות עדינות התחומות בקו דק בירכתיים. חרס ורוד. ליבה אפורה.

23. נר מס' 83-116	כנ"ל	גובה	רוחב
		5.0	8.0

נר שומרוני כקודמו. חרטום בלבד. לצדי החרטום וגם על הבסיס קשת. מן העין נמשכת תעלה רדודה בעלת צלעות מקבילות. חרס ורוד. טיפוס שונה בפרטי התעלה.

24. נר מס' 83-105 כנ"ל

6.0

נר מטיפוס חרבת מפג'ר. המאות ח'-ט' לסה"נ. שבר ידית דמויית לשון. הידית מורמת ומשיקה לאחורי הנר. העין מוקפת שתי טבעות. עיטור עדין בתבליט של אשכולות מסוגננים ומעגלים חד-מרכזיים, התחומים בשריג היוצר מדליון דמוי לב. חרס ירקרק.

25. נר מס' 83-56	מערת הספרייה 837	גובה	רוחב	אורך
		2.6	6.3	9.5

נר מטיפוס דרום. מאות א'-ב' לסה"נ. בסיס טבעת. חרטום בעל כנפיים. ידית מחוררת שבורה. העין מוקפת טבעת ומדף. לרוחב החרטום זוג קווים. על החרטום גביע בעל פתח רחב שממנו יוצאים שרידים עדינים ביותר וזלזלים. הענף נושא אשכול ענבים גדול מאוד, הרבה מעל יכולתו. האשכול נמצא במרכז הכתף. מקבילות: Sussman, (1982), No. 47.

26. נר מס' 83-69 מערת אמיר

בסיס טבעת רשום. חתך דו-קוני. דיסקוס קטן מוקף טבעת. שבור. חרטום קצר ועליו לוליינים. גרזינים בלבד במרכז הירכתיים. הדיסקוס שבור אך ניכר שהיה מעוטר. מאות א'-ג' לסה"נ.

חרס ורוד. חיפוי חום-אדום בהיר. סימני פיוח.

27. נר מס' 70–83 כנ"ל

שבר דיסקוס של נר רומי. מוקף טבעת. החרטום חסר, על-גביו לוליינים. בתוך הדיסקוס, בתבליט ברור, נראית אמפורה גבוהה על-גבי בסיס שהוא משטח בעל רגליים. החלק התחתון של הגוף קצר ומחורץ לאורכו. הצוואר גבוה במיוחד. הפתח רחב ומסתיים בקו ישר. הידיות נמשכות מתחת לשפה אל חלקו התחתון של הכלי. בין הידיות ומעל שפה נקודות.

חרס חום-אדום בהיר.

לא מצאנו דגם דומה לזה ממש. חלקים ממנו דומים לעיטור אמפורות שונות כמו זו החקוקה באבן על מצבה מן הקטקומבות ברומא. ראה: Ozio, Pl. 18:317–318; Broneer, Isthmia, Pl. 29:2538; Crowfoot, Fig. 88:9; Goodenough, No. 818 Via Torolina.

28. נר מס' 77–83 מערת אל-על

נר מטיפוס צפון אפריקה. מאות ד'–ו' לסה"נ. חלק אחורי בלבד. בסיס טבעת ובתוכו טבעת שנעשתה בחריתה. מעוטר. תפר הידית נמשך על-גבי הבסיס. ידית זיז גבוהה. דיסקוס עמוק שבור. העיטור נמצא בתוך תעלה שעל-גבי ירכתי הנר ונעשה בדרך של הטבעת עיטורים בתוך הדפוס. הוא מורכב מפרחים בעלי ארבעה עלים מעוגלים ודגם דמוי לב.

חרס אדמדם. מפולם.

מקבילות: Hayes, Pl. XXI:a

29. נר מס' 78–83	מערת אל-על	גובה	רוחב	אורך
		2.6	4.8	7.3

נר שבעה קנים מן התקופה הביזנטית. מאות ד'–ו' לסה"נ. זהו נר קטן בעל בסיס טבעת שאינו עיגול מושלם. גוף אגסי. העין מוקפת טבעת. כמוה גם פי הנר. פי הנר צר בירכתיים עיטור של קווים רדיאליים. נקודה מסמנת את מרכז אחורי הנר. על החרטום ככל הנראה צלב מנוון.

חרס חום בהיר. סימני פיח.

30. נר מס' 74–83	כנ"ל	גובה	רוחב	אורך
		3.7	6.0	10.6

נר שומרוני מאוחר. מאות ו'–ז' לסה"נ. גוף דמוי סירה. בסיס אגסי משוטח. העין נחתכה ללא שפה. ידית זיז עבה בולטת מתוואי הנר. לאורך הירכתיים עיטור של קווים רדיאליים בתבליט עדין.

חרס ורוד. סימני פיח.

עיטור שונה ראה: Sussman, (1976), Pl. XXVII:7

31. נר מס' 75–83	כנ"ל	שבר 10.0 + 10.0
------------------	------	-----------------

נר שומרוני רב-פיות. המאות ו'–ז' לסה"נ. חלק עליון בלבד. שבר. העין נחתכה ללא שפה.

לרוחב החרטום קווים מקבילים תחומים, מעין סולם. לאורך הירכתיים רצועות דומות בדגם רשת וקווים אלכסוניים היוצרים משולש עם נקודות ברווחים. חרס ורוד-אדמדם.

זהו נר לא שכיח אולי יש לתארכו מעט מוקדם יותר, במאות ה'–ז' לסה"נ.

32. נר מס' 73–83	כנ"ל	גובה	רוחב	אורך
		3.1	5.3	9.4

נר שומרוני מאוחר. מאות ו'–ז' לסה"נ. גוף אגסי. בסיס טבעת. העין מוקפת שפה עבה. ידית זיז אופקית מאוחר. חרטום רחב. תעלה מסומנת בקו כפול. לרוחב הירכתיים, מכל צד, עיטור של ענפים רחבים, שניים מכל צד, עשויים ברשלנות, גסים ולא זהים. חרס אדמדם בהיר.

33. נר מס' 76–83	כנ"ל	שבר +4.5
------------------	------	----------

שבר של נר מן התקופה הערבית. מאה ח' לסה"נ. עיטור של מעגל בדגם סולם ושדרת דג. חרס אדמדם.

34. נר מס' 82–83	יער אל-על	גובה	רוחב
		3.5	2.8

שבר של ידית נר זקופה המעוצבת בדמות פני אדם. קמורה בחלק הפונה אל הנר, משוטחת בעזרת אצבע מאחור עם שהודקה אל תוך הדפוס. לאורך כל הפנים, משני העברים, עיניים גדולות ואישונים בולטים. השיער תואר בקווים אלכסוניים. הלחיים סומנו בקו.

חרס ורוד בהיר. חיפוי אדום-חום בהיר.

התקופה: ביזנטית, ככל הנראה מאות ה'–ו' לסה"נ, בגלל הדמיון של הידית לידידות הנרות הביזנטיים מקיסריה. שבר נר דומה נתגלה בחפירות בנצרת, ושבר נוסף במשמר העמק.

מקבילות: Bagatti, Fig. 221, tab. V, 6; Goodenough, No. 348; Rosental & Sivan, No. 519

35. נר מס' 83–86	מערת ארבל	גובה	רוחב	אורך
		3.4	6.3	9.0

נר שומרוני. מאות ג' או ד' עד המאה ה' לסה"נ. טיפוס 2 בעל תעלה. גוף אגסי. בסיס טבעת כפול. חרטום רחב מוקף שתי טבעות. שבור. תעלה. ידית אופקית שבורה. עיטור קשתות בדגם סולם לצדי החרטום. בירכתיים חצאי קשתות ממולאות בקווים מקבילים אנכיים. מעל לידיית מעגל חד-מרכזי. בחלק הקדמי שני פגיונות. חרס ורוד. סימני פיה.

נרות דומים נמצאו באפולוניה. ראה: Sussman, (1983), Pl. 7:49, Fig. 8:3

36. נר מס' 83-88	כנ"ל	גובה	רוחב	אורך
		3.4	7.2	10.2

נר צפוני נוצרי, מאות ד'-ו' לסה"נ. גוף עגול. בסיס שקוע קטן. העין רחבה ומוקפת שלוש טבעות. ידית זיז מחודדת גבוהה. בסיסה עגול וראשה חד. חרטום קשות. לצדי החרטום זוג קשתות. על הירכתיים עיטור נקודות בין מקבילות אנכיים. על החרטום משולש המורכב מנקודות.

חרס ורוד. סימני פיה.

מקבילות: Sussman, (1980), Pl. XV:1-3; N. Avigad, Pl. LXXI:32.

37. נר מס' 83-91	כנ"ל	גובה	רוחב	אורך
		2.7	5.8	9.5

נר שומרוני מאוחר. מאות ה'-ו' לסה"נ. זהו נר מוארך בעל בסיס עגול משוקע. העין חתוכה יפה. טבעת צרה נמשכת לתעלה שעל החרטום. התעלה רדודה ומשולשת (ראה נר מס' 22). ידית זיז מלבנית אופקית עבה. חרטום רחב, קצה כמעט ישר. פי הנר צר. בירכתיים עיטור של ענף רחב הצומח מן הידית.

חרס אדמדם. סימני פיה.

ואריאציה חדשה.

38. נר מס' 83-92	כנ"ל	גובה	גובה	אורך
		3.0	5.6	9.3

נר מוארך ורחב. בסיס טבעת. פי הנר צר. אין הפרדה בין הגוף ובין החרטום. תעלה רדודה מוגבלת בשני קווים. העין מוקפת טבעת. ידית אופקית. סמוך לידיית עיטור מעגל בדגם סולם. בירכתיים, בתוך חצאי קשתות, שתי שורות של קווים קצרים.

חרס חום. סימני פיה.

זהו נר מאוחר. מקבילות: Sussman, (1976), Pl. XXVII.

39. נר מס' 83-89	כנ"ל	גובה	רוחב	אורך
		4.2	6.0	11.2

נר שומרוני מאוחר. מן התקופה הערבית הקדומה. מאה ז' לסה"נ. נר מוארך גבוה. בסיס טבעת. העין מוקפת טבעת וטבעת שנייה נמשכת אל החרטום ויוצרת תעלה. בתוכה שני קווים נוספים מקבילים לאורכה של התעלה הנשענים על גבי קו חוצה. ידית זיז מלבנית עבה. על הידית קווים מצטלבים. לרוחב הירכתיים עיטור של קווים מקבילים.

חרס חום. סימני פיה.

מקבילות: Sussman, (1976), Pl. XXVII:11.

40. נר מס' 83-87	כנ"ל	גובה	רוחב	אורך
		3.2	6.0	8.8

נר דומה לקודם. פגום.

41. נר מס' 83-90	מערת ארבל	גובה	רוחב	אורך
		5.0	6.1	9.7

התקופה הערבית הקדומה. נר אגסי גבוה. חתך טרפזואידי. בסיס עגול שקוע. העין חתוכה ללא שפה. ידית זיז אופקית צרה. פי הנר צר. הקצה סגלגל-ישר. עיטור של קווים אלכסוניים המסתיימים בראש אלה (גולה). זהו עיטור שכיח בתקופה. חרס חום בהיר. סימני פית.

42. נר מס' 83-68	מערת הזהב	גובה	רוחב	אורך
		+3.0	6.5	9.1

מן התקופה הרומית. ככל הנראה מאות א'-ב' לסה"נ. עשוי באבניים. גוף עגול. בסיס דיסקוס קטן. העין רחבה ומוקפת קערית מעוגלת. ידית-אוזן קצרה בין בסיס הקערית והכתף. חרטום מלבני קצר. פה גדול. חרס אדמדם.

מקבילות: Broneer, Corinth, type XVI.

43. נר מס' 83-85	מערת המקלט, חר' 1030 מס' 8	גובה	רוחב	אורך
		3.4	5.7	10.0

נר שומרוני מן התקופה הערבית. מאות ז'-ח' לסה"נ. נר דמוי שקד. קצה החרטום ישר מעט. בסיס משוטח. תפר רחב מחבר את החלק העליון והתחתון. העין היא בעלת שפה מורמת, מוקפת חריצים. ידית זיז אופקי מורמת. פה צר. עיטור של קווים מקבילים ומעליהם ענף רחב מחלק את הנר לשניים, בקצה העין. בחלק המרכזי שורה של נקודות. שורה נוספת של קווים קצרים ושורת מעגלים ובמרכזם בליטה סביב החלק האחורי. בתעלה עיגול חד-מרכזי.

חרס חום-אדמדם. סימני פית.

מקבילות: Macalister, III, Pl. CVII:5; Crowfoot, Fig. 89:8; Mayer-Reifenberg, Pl. III; N. Avigad, Pl. LXXI:45.

44. נר מס' 83-61	מדרון צפוני של התל	גובה	רוחב	אורך
		2.3	6.4	8.0

התקופה הרומית. מאות ג'-ד' לסה"נ. נר בעל גוף עגול. חתך דו-קוני. בסיס טבעת רשום. חרטום קצר. פה רחב. דיסקוס מוקף טבעת לא סימטרית. מעוטר בקווים המתפצלים בקצה ויוצרים "ורדה". עיטור זה מצוי בנרות יוון. ראה: Broneer, Corinth, Pl. XIV:957, type XXVIII, No. 959.

חרס ורוד. חיפוי חום-אדום. סימני פית.

45. נר מס' 82-62	בחורשה (360)	גובה	רוחב	אורך
		5.2	7.3	8.5

התקופה הרומית. מאות ג'-ד' לסה"נ. גוף עגול. בסיס טבעת רשום שחוק. חרטום קצר

מורם ומעליו לוליינים. דיסקוס מוקף טבעת שחוקה. קטן. הירכתיים מעוטרים באובולים וגרזן כפול. בדיסקוס נראית דמות עד לחזה. מבטה מופנה שמאלה. ללא זקן. אולי סטיר או מיתרס.

חרס בהיר. חיפוי חום. סימני פיה.

מקבילות: Broneer, Corinth, Pl. XVI: 1188–1189, type XXVIII; Rozenthal & Sivan, No. 351; Hajjar, Pl. XX No. 400

46. נר מס' 54–83 כותל מזרחי, על-פני השטח

נר מטיפוס דרום. מאות א'–ב' לסה"נ. בסיס טבעת. דופן ישרה. ידית מוצקה קטנה. העין מוקפת טבעת שחוקה. חרטום בעל כנפיים. בתוך טבעת הסובבת את הירכתיים לוליין עדין בקו כפול חובק גרגרים. על החרטום, בתוך טבעת, הליוס בתבליט או מסיכה של פני אריה. מסיכה דומה מצויה בנרות מטיפוס ג'רש ואולי נרות הדרום. חרס חום. סימני פיה.

47 שבר ידית כמו נר 34 על פני השטח

48. נר מס' 83–96	כנ"ל (על פני השטח)	גובה	רוחב	אורך
		2.4	6.0	8.4

נר הרודיאני. בסיס שטוח רחב. חרטום מורם ומקורצף. העין בעלת שפה חסרת מדף. קו חוצה את החרטום לרוחבו. פגום. חרס בהיר. סימני פיה.

49. נר מס' 81–83	על-פני השטח	גובה
		+6.0

שבר של נר מטיפוס הדרום. חרטום מכונף. מעגלים בקצה החרטום. העין מוקפת טבעת רחבה. בתוך מעגל המקיף את הירכתיים מופיעים רימונים הצומחים בקו גלי. על החרטום צורות שלושה רימונים תלויים מפי החרטום (כלפי מטה). הרימונים קטנים. עיטור הרימונים נפוץ בנרות הדרום. צורות של שלושה רימונים נחשבים סידור יהודאי. חרס ורוד. סימני פיה.

50. נר מס' 55–83	גובה	רוחב	אורך
	2.5	5.5	+7.2

נר הדרום. בסיס טבעת דק, עין מוקפת טבעת עבה. ידית לא מנוקבת, מחורצת. חרטום בעל כנפיים. עיטור בתבליט שחוק. ענף צונח משני עברי הידית, ופרי כלשהו על-גבי החרטום. חרס ורוד-חום בהיר. סימני פיה.

51. נר מס' 63–67	כנ"ל	גובה	רוחב	אורך
		+5.5	7.3	9.8

הנר עשוי באבניים. גוף עגול גבוה. בסיס טבעת. קמור בחתך. חרטום מלבני. פה רחב

שקצהו ישר. העין רחבה וממנה התרוממה קערית קמורה. ידית-אוזן חיברה בין הכתף לבסיס. העין חסרה. נר זה דומה לנר מס' 42. זמנו סוף המאה הא' לסה"נ.
חרס אדמדם. סימני פית.

מקבילות: Broneer, Corinth, type XVI; Bailey, (1978), 460–461 Calymna; Bagatti, Fig. 192:15. מאה א' לסה"נ.

רוחב	אורך	כנ"ל	52. 83–95
6.6	7.5		

חלק עליון בלבד. נר רומי. מאות א'–ב'. לוליינים על גבי החרטום. בירכתיים גרזן כפול.
חרס חום בהיר. חיפוי חום כהה.

אורך	רוחב	גובה	כנ"ל	53. נר מס' 83–94
8.2	6.9	2.2		

התקופה הרומית. מאות ג'–ד' לסה"נ. גוף עגול. בסיס משוטח. דיסקוס קטן מוקף טבעת שחוקה. חרטום קצר, כמעט המשכו של הגוף. דיסקוס שבור. על גבי החרטום לוליינים. בירכתיים ככל הנראה גרזן כפול.
חרס בהיר. סימני פית.

אורך	רוחב	גובה	כנ"ל	54. נר מס' 83–80
7.3	6.0	+1.3		

התקופה הרומית המאוחרת. מאות ג'–ד' לסה"נ. בסיס בלבד, במרכזו טבעת שחוקה. בירכתי הבסיס קווים רדיאליים.
חרס ורוד. שרידי חיפוי חום-אדום.
נרות כאלה שכיחים באחרים שנמצאו בהם נרות שומרוניים, וכמותם נמצאו באפק ובלהבות חביבה.
מקבילות: Neidinger, Pl. 24: 1–3.

55. נר מס' 83–99 א'	שבר נר כנ"ל
עיטור צמחי בתבליט.	

אורך	רוחב	גובה	כנ"ל	56. נר מס' 83–99
7.0	+5.3	2.8		

נר שומרוני. מאות ד'–ה' לסה"נ. חרטום בלבד. בסיס טבעת. תעלה עמוקה לאורך החרטום, בין קווים, מובילה את פי הנר. מחוצה לה נמשכים שני קווים אל הכתף. לצדי החרטום ולאורך הגוף קשתות ללא עיטור. ביניהן ובין העין קווים קצרים. קצה החרטום ישר. הפה קטן. סוג זה מצוי באבו שושה. ראה מס' 37, נר מס' 83–91.
חרס ורוד. סימני פית.

57. נר מס' 83-100 כנ"ל גובה 5.0

שבר כתף של נר. העין מוקפת טבעת. עיטור בתבליט של קו לוליין ובין זרועותיו נקודות גבוהות.

חרס חום-ורוד. חפוי חום-אדום.

נר דומה נמצא בנצרת. ראה: Bagatti, Nazareth, Fig. 234:25.

58. נר מס' 83-97 כנ"ל גובה 4.4 רוחב +4.5 אורך +9.2

נר שבעה קנים מן התקופה הביזנטית. מאות ד'-ו' לסה"נ. גוף אגסי. בסיס טבעת. העין מוקפת טבעת ושנייה קטנה. עיטור קווים רדיאליים בתבליט גבוה. על החרטום מנורה פגומה.

חרס כמעט לבן.

59. נר מס' 83-72 כנ"ל גובה 5.0 רוחב +4.0

נר שבעה קנים מן התקופה הביזנטית. מאות ה'-ו' לסה"נ. שבר ידית של נר בלבד. לוח מחובר אל ידית-אוזן בדמות צלב מעוטר בקווים בתבליט. במרכז קווים מצטלבים ועל הזרועות קווים מקבילים ומשולשים.

חרס בהיר.

מקבילות: Crowfoot, Fig. 89:6.

60. נר מס' 83-79 כנ"ל גובה +7.3

התקופה הערבית. מאות ז'-ח' לסה"נ. בסיס טבעת מעוטר בתבליט גלגל. חרס ורוד בהיר.

61. נר מס' 83-84 כנ"ל גובה 3.8 רוחב 7.2 אורך 9.4

התקופה הערבית. מאות ז'-ח' לסה"נ. גוף דמוי שקד. בסיס טבעת. פה מחודד קטן. העין מוקפת שפה ומעגלים נוספים עד לתעלה שעל החרטום. ידית זיז מחודדת במרכז הירכתיים. בין הקווים נקודות וקווים קצרים. על החרטום נקודות וסמל הראלדי.

חרס חום-אפור. סימני פיה

מקבילות: Avigad, Pl. LXXI:48; Macalister, Pls. CIV:4, CX:5; Baramki,

Pl. XVII:7

62. נר מס' 83-83	כנ"ל	גובה	רוחב	אורך
		3.7	6.3	9.8

נר שומרוני מן התקופה הערבית. מאות ז'-ח' לסה"נ. גוף דמוי שקד. בסיס קמור. העין דמויית פרסה. ידית זיז אופקית צרה ומורמת. חרטום מחודד. פי הנר קטן. מעוטר בשני אזורים, העליון מסתיים בקו אחד עם קצה העין, עיטור של ענף רחב ותעלה רדודה רחבה ובתוכה משולש של נקודות בולטות. סביב החלק האחורי נקודות תחומות סביב העין. קווים מחלקים את השטח למשטחים אופקיים ועל המותן קווים מצטלבים. רשת של קווים אלכסוניים. בחלק התחתון קווים אלכסוניים. מעל הידית פירמידה של נקודות בדומה לחרטום.

חרס חום בהיר-אפור. איכות טובה. סימני פיה.

נרות כאלה נמצאו במרכז הארץ, בעמק בית שאן, בשומרון ועוד. ראה: Avigad, Pl. LXX:45.

63. נר מס' 83-93	כנ"ל	גובה	רוחב	אורך
		2.8	6.3	9.1

נר צפוני. מאות ז'-ח' לסה"נ. גוף מוארך דמוי שקד. בסיס שטוח דמוי שקד. העין מוקפת רכס. קו חוצה את התעלה לרוחבה בבסיסה ויוצר תעלה משולשת. ידית זיז משולשת קטנה. פי הנר צר. עיטור ענף בחלק הקדמי ובאחורי — קווים ללא סדר. סמוך לידית מעגל וקווים אנכיים. חרס ורוד.

מקבילות: Avigad, Pl. LXXI:37-40. נרות דומים נמצאו גם בצידון, בבצת, בבית ירח ובקיסריה.

64. נר מס' 83-98	גובה	רוחב
	3.5	+7.4

התקופה הערבית. מאות י"ג-י"ד לסה"נ. חלק אחורי בלבד. בסיס קמור. נר דמוי סירה. ידית דמויית לשון זקופה וכפויה מעט קדימה. העיטור שחוק. מרבית הנרות מסוג זה מעוטרים בכתב ערבי כופי. חרס ורוד-אדמדם.

רשימת הקיצורים המשמשים במאמר

Avigad	N. Avigad, <i>Beth Shearim</i> , Report on the Excavations during 1953-1958, Vol. III, Catacombs 12-13, Jerusalem 1976.
Bagatti	P.B. Bagatti, <i>Gli scavi de Nazareth</i> , Vol. I, Jerusalem 1967.
Bailey (1972)	D.M. Bailey, <i>A Catalogue of Lamps in the British Museum</i> , Vol. I: Greek Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps, Oxford 1972.
Bailey (1975)	D.M. Bailey, <i>A Catalogue of Lamps in the British Museum</i> , Vol. II: The Roman Lamps, London 1975.
Baramki	D.C. Baramki, "The Pottery from Kh. el Mefjar", <i>QDAP</i> (1944), pp. 65-103.

- Broneer, Corinth O. Broneer, *Corinth* IV, 2, Terracotta Lamps, Cambridge, Mass. 1930.
- Broneer, Isthmia O. Broneer, *Isthmia*, Vol. VII: Terracotta Lamps, New Jersey 1977.
- Bruneau P. Bruneau, *Exploration archeologique de Delos*, Fasc. 26: Les lamps, Paris 1965.
- Crowfoot J.W. Crowfoot *et alii*, *The Objects from Samaria. Samaria-Sebastea*, Vol. III: Lamps and Early Stone Lamps Holder, London 1957, pp. 365-378.
- Day F. Day, "Early Islamic and Christian Lamps", *Berytus VII* (1942), pp. 64-79.
- Goldman H. Goldman *et alii*, *Excavations at Gozlu Kule, Tarsus* Vol. I, The Hellenistic and Roman Periods, Princeton 1950.
- Goodenough E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, Vol. III, New York 1953.
- Hajjar J. Hajjar, "Un hypogee romain a Deba'al region de Tyre", *BMB XVIII* (1965), pp. 61-104.
- Hayes J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972, pp. 310-315.
- Howland R.H. Howland, *The Athenian Agora*, Vol. IV: Greek Lamps and their Survivals, Princeton 1958.
- Kahane P.P. Kahane, "Rock-cut Tombs at Huqoq, Note on the Finds", *Atiqot III* (1961), pp. 126-147.
- Macalister R.A.S. Macalister, *The Excavations of Gezer*, Vol. III, London 1912.
- Mayer-Reifenberg L.A. Mayer & A. Reifenberg, "A Samaritan Lamp", *JPOS* 16 (1936), pp. 44-45.
- Neidinger W.A. Neidinger, "A Typology of Oil Lamps from the Mercantile Quarter of Antipatris", *Tel-Aviv* 9 (1982) pp. 157-170.
- Nitowski E. Nitowski, "Inscribed and Radiated-Type Byzantine Lamps", *Andrews University Seminary Studies* 12 (1974), pp. 18-34.
- Oziol T.J. Oziol & J. Pouilloux, *Salmine de Chipre*, Vol. I: Les lamps, Paris 1969.
- Rosentahl-Sivan R. Rosental & R. Sivan, *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection*, Qedem 8 (1978).
- Sellers O.R. Sellers, "The Candlestick Decoration of Byzantine Lamps", *BASOR* 122 (1951), pp. 42-45.
- Smith (1961) R.H. Smith, "The Herodian Lamps of Palestine, Types and Dates", *Berytus XIV*, Fasc. I (1961), pp. 53-65.
- Smith (1966) R.H. Smith, "The Household Lamps of Palestine in the New Testament Times", *BA* 29 (1966), pp. 2-27.
- Sussman (1972) V. Susman, *Ornamented Jewish Oil Lamps from the fall of the Temple Through the Revolt of Bar Kokhba*, Jerusalem 1972.
- Sussman (1976) V. Susman, "A Burial Cave at Kefar 'Ara", *Atiqot II* (1976), pp. 92-101.
- Sussman (1980) V. Susman, "Moulds for Lamps and Figurines from a Caesarean Workshop", *Atiqot* 14 (1980), pp. 76-79
- Sussman (1983) V. Susman, "The Samaritan Oil Lamps from Apolonia-Arsuf", *Tel-Aviv* 10 (1983), pp. 71-96.
- Waage, (1934) F.O. Waage, *Antioch on the Orontes*, Vol. I, Princeton 1934.
- Waage, (1941) F.O. Waage, *Antioch on the Orontes*, Vol. III, Princeton 1941.

המבנה הכלכלי של גבע

זאב ספראי ומיכה לין

במאמר זה* נדון באופייה הכלכלי והחקלאי של גבע (תל אבו שושה) על סמך המתקנים החקלאיים הפזורים סביב האתר. רוב המתקנים שיוזכרו להלן טרם נחפרו והם נתגלו במהלך סקר סביבתי שנערך באיזור. כמו-כן יתבסס הדיון על חפירות של ר' גבעון ומיכה לין¹ וכן על חפירות נוספות וממצאים שנתגלו בהם.²

זיהויה של גבע

זיהויה של גבע תלוי בניתוח תולדותיה ותולדות היישוב בעמק יזרעאל המערבי. ברם, נראה, שכיום אנו פטורים מניתוח זה. לאחרונה גילה מ' לין בתל אבו שושה (תל שוש) שליד משמר העמק מערה ובה משקולת עופרת המציינת את שם היישוב — "גבע".³ כתובת זו מסייעת בידינו לקבוע את זיהויו של תל אבו שושה כמקומה של גבע הידועה מן התקופה הכנענית המאוחרת ומן התקופה ההלניסטית-רומית. כמו-כן נתגלו באתר ובסביבתו מספר גדול יחסית של מטבעות העיר גבע, ואף זו ראייה לכך שעיר זו שכנה באיזורנו.

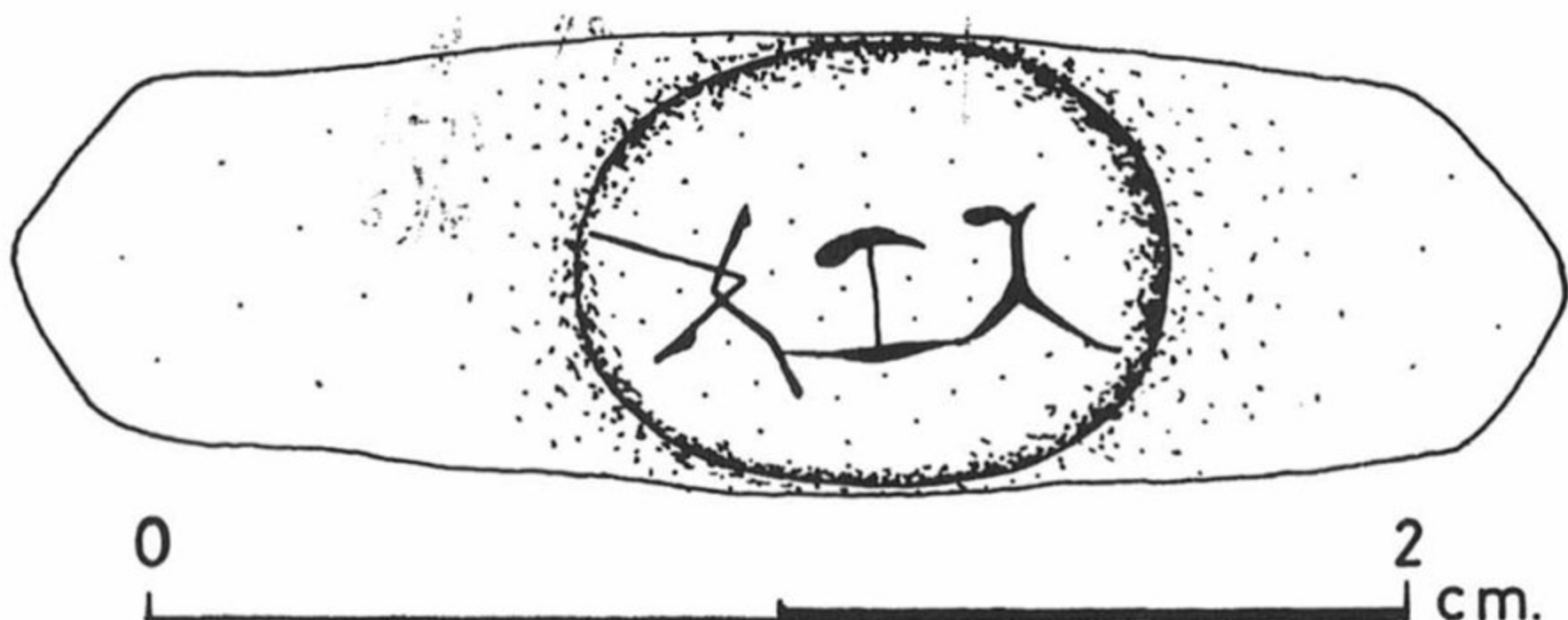
אמנם זיהוי גבע בתל אבו שושה מעורר מספר בעיות. כך, למשל, מציין יוספוס שהמרחק בין בית שערים לגבע הוא 20 סטדיה (3.75 ק"מ)⁴ ומרחק זה התאים ואף שימש בסיס לזיהוי הקודם של גבע באל חרת'יה (שער העמקים).⁵ לעומת זאת, המרחק בין בית שערים לתל אבו שושה גדול יותר. יתר על כן, קצת קשה להבין כיצד זה התפתחו מגידו וגבע במרחק כה קטן זו מזו. שאלות אלה כשלעצמן מחייבות ליבון והבהרה, אך דומה שמציאת הכתובת, המטבעות וכמו-כן השרידים הארכיאולוגיים המרשימים באתר ובסביבתו מכריעים את הכף לטובת הזיהוי המוצע. לאחרונה אף נתגלתה טבעת אבן ועליה חרותה המלה גבע (איורים 1–2).

נראה, שיש להציע נדבך נוסף לאישושו של זיהוי זה. לאתר הובילו שתי אמות מים שהיו שייכות ליישוב שבתל אבו שושה. אמה אחת, תת קרקעית, הגיעה לשולי היישוב; האמה השנייה, אף היא תת קרקעית ברובה, הגיעה לקרבת פסגת התל. כמעט לכל הערים

* עבודה זו מבוססת על שנות מחקר ועבודה רבות של מיכה לין בתל שוש, החל משנת 1975. זאב ספראי הצטרף למחקר בשנת 1982, לאחר ביצוע החפירות שיוזכרו להלן. מימון המחקר המשותף נעשה באמצעות הקרן למחקר בסיסי באקדמיה הלאומית למדעים והקתדרה ללימודי ארץ-ישראל ע"ש א' מוסקוביץ' באוניברסיטת בר-אילן. לכולם התודה והברכה. תודתנו לחגי בז, שהיה שותף למחקר מ-1980.

איור 1. טבעת אבן ועליה חרותת גבע

איור 2. טבעת אבן ועליה חרותת גבע

בארץ בתקופה הרומית-ביזנטית היו אמות מים,⁶ לעומת זאת לא נבנו אמות מים ליישובים חקלאיים, להוציא את יישובי אגן הכנרת שנהנו משתי אמות מים אשר יועדו לטבריה.⁷ העובדה שלתל אבו שושה הגיעו שתי אמות תת קרקעיות מוכיחה, שבמקום שכנה פוליס לכל דבר.

ידוע, שבאיזור זה פעלו שתי ערי פוליס: מכסימינופוליס, שנוסדה כפוליס במאה הג', וגבע פרשים. מכסימינופוליס זוהתה עם מגידו-לגיו וממילא יש לזהות את תל אבו שושה עם גבע פרשים.

תולדותיה של גבע נדונות במאמר אחר בקובץ זה,⁸ ולפיכך לא נעסוק בשאלה זו כאן. ברם, לצורך דיוננו יש צורך לסקור וללבן מספר בעיות הקשורות לגוף הדברים. גבע נזכרת לראשונה בספר יהודית בתיאור מיקום מחנהו של הולופרנס, שהשתרע לדברי הכתוב בין סקיתופוליס (בית שאן) ובין גבאי.⁹ אזכורה והעדר אזכור של מגידו בתיאור המחנה מצביעים על כך שבזמן חיבור הספר היתה גבע כנראה היישוב המרכזי בחלק זה של עמק יזרעאל. זמנו של ספר יהודית איננו ברור, ורבו הדעות בדבר זמנו וטיבו של החיבור.¹⁰ לדעתנו מדובר בחיבור מראשית התקופה ההלניסטית או מסוף התקופה הפרסית.¹¹ ואם אכן כך הוא, אזי זו ראייה לכך שכבר אז היתה גבע היישוב המרכזי באיזור. מספר יהודית אין להכריע אם היתה גבע כפר גדול או עיר (פוליס). מכל מקום, בימי אלכסנדר ינאי כבר היתה גבע פוליס והיא נמנית, לפי סינקלוס, ברשימת הערים שנפלו בידי אלכסנדר ינאי.¹² עם כיבוש פומפיוס שוקם היישוב בפוליס.¹³ על מטבעות העיר מופיע מניין המתחיל בשנת 60-61, ומכאן ששוקמה הלכה למעשה רק בשנה זו¹⁴ (איורים 3-5).

איור 3. איזור משמר העמק — צילום אוויר משנת 1944

איור 4 — 5 גבע פרשים (תל שוש) מבט מכביש חיפה

מאז הוקמה העיר ועד סוף ימי הבית השני נזכרת גבע לעתים תכופות. לפי יוסף בן מתתיהו הושיב הורדוס במקום פרשים ממשוחררי צבאו, ועל שמם של מתיישבים אלה כונה המקום גבע פרשים (גבע היפאון).¹⁵ איננו יודעים מהיכן באו פרשים אלה, אך מכיוון שבחילו של הורדוס היו חיילים נוכרים רבים יש להניח, שגם בגבע יושבו בעיקר נוכרים. יוסף בן מתתיהו מדגיש, שבעיר יושבו פרשים נבחרים שבחר הורדוס מבין אלה ששירתו בצבאו. זאת בניגוד לתיאור הקמת סבסטיה, שבה יושבו חיילים סתם. גבע נועדה אפוא לחיילים מצטיינים ומיוחדים בטיבם.¹⁶

עוד לפני ימי הורדוס היתה גבע פוליס, וקרוב לוודאי שתושביה הקודמים לא גורשו, שהרי הורדוס דאג לטפח את קשרי הידידות עם היישוב הנוכרי בארץ. נראה, שמותר להקיש מן המצב בסבסטיה על המצב בגבע, כיוון ששתיהן היו מושבות צבאיות שנוסדו בפקודתו של הורדוס. בסבסטיה היו שלושה סוגי תושבים: תושבים נוכריים, שהיו הוותיקים בעיר, אנשי צבא ותושבים מן הסביבה, היינו כפריים שנחלתם סופחה לשטח העיר והם נהפכו ברובם לאריסים, או כאלה שהיו אריסים של האחוזת הממלכתית עוד לפני הקמת הפוליס (וראה על כך להלן).¹⁷

למתיישבים החדשים חילק הורדוס נחלאות חקלאיות. הדבר נזכר במפורש בתיאור הקמת סבסטיה והיה בבחינת מושכלה מקובלת בכל הקמת עיר או מושבה צבאית. לגבי גבע נאמר במפורש, שהיא נוסדה ב"חוריון", מונח שמשמעו אחוזה ממלכתית.¹⁸ אחוזה זו לא כללה את שטח הפוליס גבע, שהרי פוליס היא גוף עצמאי, ומבחינה משפטית לא ייתכן שבתיה ייבנו על שטח אדמה ממלכתי. לפיכך יש להבין שלתושבי גבע הקדומים היו בתים ואדמות פרטיות. בסמוך לכך היה שטח ממלכתי שחולק למשוחררי הצבא של הורדוס. קשה לדעת מה היה גודל הנחלה שקיבל כל מתיישב. במדינות הסלבקיות, שאת משטרן חיקה הורדוס, מקובל היה להעניק לחייל משוחרר (וטרן) נחלה גדולה שהוא היה יכול היה למסור את עיבודה לאריסים. אלא שאיננו יודעים כיצד נהג הורדוס ומה היה גודל השטח שחילק למשוחרריו. מכל מקום, יש להניח שהכוונה היתה שהחייל הוותיק לא יצטרך לעבד את חלקתו במו ידיו מחד גיסא, אבל גם לא יהיה עשיר מופלג מאידך גיסא.¹⁹

המבנה האגררי של גבע

החקלאות היתה ענף הכלכלה העיקרי בארץ-ישראל. לפיכך היה המבנה הכלכלי של היישוב תלוי במידה רבה במבנה האגררי ובגודל הנחלה החקלאית של תושביו. בתחום זה של הבעלות על הקרקע שררה בדרך כלל יציבות רבה ותושבי הארץ מיעטו להעביר או למכור את אדמותיהם לרשות זרים. משום כך מותר להניח, בזהירות רבה, שהמבנה האגררי במאות ב'–ג' ובתקופה הביזנטית היה מושפע, במידה רבה ביותר, מן המבנה הקרקעי שנקבע בזמן הקמת העיר. יש להניח אפוא, שאדמות היישוב חולקו באופן שלהלן:

1. אדמות המתיישבים העירוניים הוותיקים. איננו יודעים מה היה גודל הנחלה שעמדה לרשותו של מתיישב. בכמה ערים יווניות היתה בידי אזרח ממוצע אחוזה גדולה שכללה מאות דונמים, אך אין עדויות לכך שנוהג זה היה מקובל בארץ. בימי אספסיאנוס היתה שכם לפוליס ואדמת העיר אורגנה וחולקה מחדש וסומנה בגדרות אבן. שרידיה של חלוקה זו נשתמרו בהרי הטרשים שסביב שכם.²⁰ בדיקת שטחים אלה העלתה, שלרשותו של המתיישב עמדה חלקה צנועה למדי ששטחה 15–17 דונם.

ברור שהיו הברלים בגודל החלקות של מתיישבים שונים, אך מתוך מאות החלקות שגבולותיהם השתמרו רק חלקות בודדות שכללו יותר מ-25 דונם. הווי אומר, שאספסיאנוס התכוון להעניק למתיישבים החדשים והוותיקים שבעיר חלקות שהם יעבדו אותן בכוחות עצמם וכמעט ללא עבודת עזר, ולא אחוזות גדולות שיימסרו לאריסי משנה.

עדות נוספת לגודל הנחלאות של תושבי פוליס ניתן לראות בגודל הגתות שהוקמו סביב ערי הארץ. גת קטנה, בעלת בור איגום קטן, מרמזת על חלקה קטנה. במקום אחר נחקרו הגתות סביב העיר ניקופוליס (אמאוס); נמצאו שם גתות גדולות, אך גם גתות קטנות, ששירתו חקלאים זעירים.²¹ אנחנו בדקנו מספר גתות בסביבות העיר סבסטיה. אמנם אין בידינו להציע נתונים מדויקים על גודל הגתות שהיו סביב העיר, אך התרשמות הכללית היא, שרובן היו גתות קטנות שבור האיגום שלהן התאים לחלקות כרם קטנות של 3–5 דונם. גם סבסטיה, כמוה כגבע, פותחה בידי הורדוס. לפיכך ניתן לראות בה בסיס טוב להשוואה עם גבע.

2. אדמות החיילים הוותיקים (וטרנים). כאמור לעיל, איננו יודעים מה היה גודלן של חלקות האדמה שניתנו למשחררי הצבא.

3. האחוזות הממלכתיות. כידוע היו בעמק יזרעאל שטחי אחוזות ממלכתיות. חלק מהם הוענק לחיילים המשחררים, אך ניתן לשער שחלק מן השטח נשאר ברשותו של אוצר המדינה.²²

אפשר שאי אלה נתונים ארכיאולוגיים ששרדו באיזור יוכלו לשפוך אור נוסף על המבנה הקרקעי בגבע.

סביב העיר נתגלו גתות בגודל שונה. בשטח 4 נתגלתה גת גדולה מן המאות ה'–ו'. נפח בור האיגום של גת זו קרוב ל-11 מ"ק. יש להעריך שדונם כרם הניב לפחות 0.5 מ"ק.²³ גת זו נועדה לעבד אפוא 22 דונם כרם בכל סָבָב. כיוון שהיין היה אמור לתסוס בבור האיגום במשך 2 עד 5 ימים הרי שכל סבב ארך 4 עד 5 ימים. בעונה אחת ניתן היה לעבד בגת חמישה-שישה סבבים לכל היותר. הווי אומר, שגת זו נועדה לעבד 120–140 דונם כרם. אם אכן היתה זו גת פרטית, הרי שהיא היתה שייכת לבעל אדמות עשיר שהיו ברשותו 120–140 דונם כרם, בנוסף לחלקות נוספות שנועדו לגידולים אחרים. בגת הגדולה שנחשפה בשטח 20 ניתן היה לעבד תנובה של 50–60 דונם.

לעומת זאת נתגלו באיזור גבע גם גתות קטנות. גת מס' 5, למשל, היא גת קטנה שנפח בור האיגום שלה הוא כ-0.33 מ"ק. לפי שיטת החישוב שהשתמשנו בה כאן ניתן היה לעבד בגת כזו בכל סבב קצת פחות מדונם כרם ולרשות החקלאי עמדו בסך הכל 3–4 דונם כרם לכל היותר. גתות קטנות נוספות נתגלו בגבעות סביב גבע וברור שהיתה זו תופעה מוכרת ומקובלת. דגם מעניין של מתקנים נתגלה בשטח 19: גת קטנה, שנועדה לעיבוד 3–4 דונם כרם, מערת מחסן ומתקן קטן לעיבוד פשתן. יש להניח, ששטח זה היה שייך לאיכר בינוני שברשותו היה שטח אדמה מצומצם.

להלן נעסוק בסדרת מתקנים מן המאות ד'–ה' ומן המאה הו' המזוהים כמתקנים להשריית פשתן. כפי שנראה, מתקני הפשתן מלמדים אף הם על חלקות פרטיות, אך נושא זה מחייב ליבון מפורט ונדון בו כאמור להלן.

בשלושה אתרים סביב גבע נותרו עדויות לגדרות אבן. אנו סבורים שאלה הם שרידים של חלוקת קרקעות קדומה. שלושת האתרים האלה הם: גבעת קיפוד (10), גבעה 6–676 וגבעת אשמר (11, 12). חלוקת הקרקעות בולטת בצילומי האוויר משנת 1944. כיום כמעט

לא נותר ממנה זכר עקב העיבוד החקלאי ונטיעת היערות שהונהגה באיזור בעשרות השנים האחרונות. המסקנות דלהלן מבוססות בעיקר על ניתוח צילומי האוויר.²⁴ ניתוח הממצא מלמד, שברובן היו אלה כנראה חלקות גדולות של חקלאי פרטי. חקלאי שהיתה ברשותו נחלה ששטחה 20–30 דונם היה יכול להתפרנס ממנה בכבוד וברווחה, אבל זה איננו שטח גדול מספיק כדי למוסרו לעיבוד לאריס.²⁵ שטח קרקע בגודל כזה יכול אדם לעבדו בעצמו בעזרת בני משפחתו ועם עזרה בעונה הבוערת. לכל היותר ניתן להעמיד על שטח בגודל כזה אריס אחד, אך במקרה זה יהיה האריס עני ביותר וגם בעל הקרקע עצמו לא יוכל לחיות ברווחה.

כמו־כן נתגלו שלוש חלקות ששטחן פחות מ־10 דונם. אדם בעל חלקה כה קטנה הוא בבחינת חקלאי זעיר, אף־על־פי ששתיים מחלקות אלה (14–15) נמצאות במישור ולפיכך טיבן המעולה מחפה, במידת מה, על שטחן המצומצם. יש לציין, שהחלקות בגבעת קיפוד גדולות בממוצע מן החלקות בגבעת אשמר. נראה, שבגבעת קיפוד היה כפר בת קטן של גבע,²⁶ שהתגוררו בו תושבים אמידים. לעומת זאת, בגבעת אשמר ובגבעה 6–676 היו החלקות צנועות יותר, אף־על־פי שגם שם היו חלקות גדולות (כגון מס' 5, 7, 11). אי אפשר לדעת באיזו מידה מייצגות שלוש הגבעות הנדונות את המצב האגרי בכל איזור גבע, אך שילוב תוצאות הניתוח ההיסטורי, ההשוואה עם שכם, אמאוס וסבסטיה, ממצא הגתות באיזור גבע והממצא בשלוש הגבעות, מאפשר להסיק שבגבע היו חקלאים אמידים בצד חקלאים זעירים, ומן הסתם אף אריסים שטיפלו באדמות החקלאים האמידים ובאדמות בעלי האחוזות הגדולות.

המשטר העירוני בגבע

איננו יודעים איזה משטר הנהיג הורדוס בעיר שהקים. מכל מקום, מאוחר יותר, בזמן מרד החורבן, נהגה בעיר התחוקה ההלניסטית המקובלת. יוסף בן מתתיהו מזכיר את אבוטיוס הדקדרכוס (δεκάδραρχος) מגבע שעמו נלחם.²⁷ לכאורה היה אבוטיוס שר עשרה בצבא הרומי. ברם, כפי שמתאר יוסף בן מתתיהו עמדו לרשותו 100 רוכבים ועוד כ־200 רגלים, בנוסף למתנדבים מגבע. מתנדבים אלה מכונים קאטויקים (מתיישבים — κάτοικοί). זהו המינוח המקובל לתושבי הערים ההלניסטיות שהן בעלות משטר רגיל של פוליס. מתיישבים אלה היו חיל עזר המונהג אלי קרב. לפי המינוח אין אלה סתם מתנדבים לשעה אלא, זהו מונח צבאי מקובל ליחידת עזר מאורגנת. כוח זה התמודד בהצלחה חלקית עם צבאו של יוסף בן מתתיהו, שמנה כאלפיים איש.²⁸ גם אם מספרי החיילים אינם מדויקים, ברור שלרשותו של אבוטיוס עמדו לפחות 1000 לוחמים, ובהם יחידת פרשים. קשה להניח, שלפיקודו של שר עשרה יוכפף כוח כה גדול. יתר על כן, אבוטיוס נזכר בתיאור מצור יודפת כעוזר של פלקידוס ונראה שהיה קצין בכיר ולא שר עשרה בלבד.²⁹ לפיכך נראה, שאבוטיוס לא היה קצין זוטא בצבא הרומי, ויש לפרש מונח זה בצורה אחרת. דקדרכוס (בלטינית דקוריון) הוא המונח המקובל לציון חבר במועצה של פוליס.³⁰ ואם כן, העיר גבע העמידה יחידת צבא לרשות הצבא הרומי, ובראשה עמד מפקד מקומי חבר במועצת העיר. יחידות עזר עירוניות דומות השתתפו במלחמה נגד היהודים, כפי שעולה ממקורות רבים.³¹ גבע העמידה אפוא לרשות הצבא הרומי כמה מאות איש ויחידה זו השתתפה גם בהמשך המלחמה, בקרבות נגד יודפת. גודלו של הכוח מלמד, שבעיר היו